

T.C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
KELAM BİLİM DALI

‘AMR B. ‘UBEYD VE KELAMÎ GÖRÜŞLERİ

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Esra KURTKAYA

BURSA 2019

T.C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
KELAM BİLİM DALI

‘AMR B. ‘UBEYD VE KELAMÎ GÖRÜŞLERİ

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Esra KURTKAYA

Danışman:

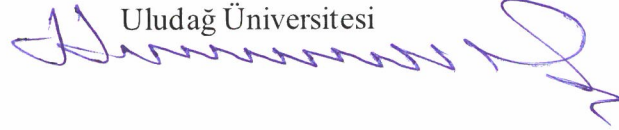
Prof. Dr. Tevfik YÜCEDOĞRU

BURSA 2019

TEZ ONAY SAYFASI

T.C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Kelam Bilim Dalı'nda 701223008 numaralı Esra Kurtkaya'nın hazırladığı “Amr b. ‘Ubeyd ve Kelamî Görüşleri” konulu Yüksek Lisans çalışması ile ilgili tez savunma sınavı, 15./11./ 2019 günü 12:00. - 12:55...saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin (başarılı / ~~başarısız~~) olduğuna (oybirliği / ~~oy çokluğu~~) ile karar verilmiştir.

Üye
(Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı)
Prof. Dr. Tefvik YÜCEDOĞRU

Uludağ Üniversitesi

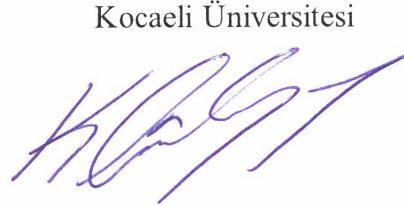
Üye

Prof. Dr. Orhan Şener KOLOĞLU

Uludağ Üniversitesi

Üye

Dr. Öğr. Üy. Kadir GÖMBEYAZ

Kocaeli Üniversitesi

15./11./2019

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS İNTİHAL YAZILIM RAPORU

T.C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 01/11/2019

Tez Başlığı / Konusu: **'Amr b. 'Ubeyd ve Kelâmî Görüşleri**

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 46 sayfalık kısmına ilişkin, 01/11/2019 tarihinde şahsım tarafından **Turnitin** adlı intihal tespit programından (Turnitin)* aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 17'tür.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kaynakça hariç
- 2- Alıntılar hariç/dahil
- 3- 5 kelimededen daha az örtüşme içeren metin kısımları dahil

Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu uygulama esaslarında belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

Tarih ve İmza
01/11/2019

Adı Soyadı: Esra KURTKAYA
Öğrenci No: 701223008
Anabilim Dalı: Temel İslâm Bilimleri
Programı: Kelâm
Statüsü: Yüksek Lisans

Danışman

Prof. Dr. Tefvik YÜCEDOĞRU

Tarih: 01/11/2019

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum “AMR B. ‘UBEYD VE KELAMÍ GÖRÜŞLERİ” başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntıların kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

Tarih ve İmza
01/11/2019

Adı Soyadı: Esra Kurtkaya

Öğrenci No: 701223008

Anabilim Dalı: Temel İslam Bilimleri

Programı: Kelam

Statüsü: Yüksek Lisans Tezi

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı : Esra KURTKAYA
Üniversite : Bursa Uludağ Üniversitesi
Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı : Temel İslam Bilimleri
Bilim Dalı : Kelam
Tezin Niteliği : Yüksek Lisans Tezi
Sayfa Sayısı : ix+51
Mezuniyet Tarihi : / / 2019
Tez Danışmanı : Prof. Dr. Tefvik YÜCEDOĞRU

‘AMR B. ‘UBEYD VE KELAMÎ GÖRÜŞLERİ

Bu çalışmada ilk dönem Mutezilî alimlerden olan ‘Amr b. ‘Ubeyd’in hayatı ve kelamî görüşleri kaynaklardan edinilen bilgiler doğrultusunda tespit ve tahlil edilmektedir.

‘Amr b. ‘Ubeyd, ilk dönem Mutezilî ekolde önemli bir role sahiptir. Onun görüşleri Mutezilî ekolün zeminini oluşturmaktadır. Dolayısıyla tezimizin amacı ‘Amr b. ‘Ubeyd’in kelamî görüşlerini bir araya toplamak ve onun Mutezilî kelamın oluşmasındaki rolüne dikkat çekmek olacaktır.

Çalışmamız giriş, üç bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır.

Birinci bölümde, ‘Amr b. ‘Ubeyd’in hayatından etraflıca bahsedimiştir.

İkinci bölümde, ‘Amr b. ‘Ubeyd’in ilmî şahsiyetine yer verilmiş ve özellikle Mutezile ekolündeki yerine değinilmiştir.

Üçüncü bölümde ise çalışmanın ana omurgasını oluşturan ‘Amr b. ‘Ubeyd’in kelamî görüşleri incelenmiştir.

Anahtar Sözcükler:

Amr b. Ubeyd, Mutezile, Vasıl b. Ata, kelam, usul-i hamse.

ABSTRACT

Name and Surname : Esra Kurtkaya
University : Uludag University
Institution : Social Science Institution
Master of Science : Temel İslam Bilimleri
Science Fellow : Kelam
Degree Awarded : M.A.
Page Number : ix+51
Degree Date. : / / 2019
Supervisor (s) : Prof. Dr. Tevfik YÜCEDOĞRU

AMR IBN UBAYD AND HIS THEOLOGICAL OPINIONS

In this study, in the first period of Mutazili scholars Amr ibn Ubayd's life and theological opinions are determined and analyzed in accordance with the information obtained from the sources.

Amr ibn Ubayd had an important role in the first Mutazili school. His views form the basis of the Mutazili school. Therefore, the aim of our thesis is Amr ibn Ubayd to gather theological opinions together and to draw attention to his role in the formation of Mutazili theology.

Our study consists of introduction, three chapters and conclusion.

In the first chapter, the life of Amr ibn Ubayd is explained in detail.

In the second chapter, the scientific personality of Amr ibn Ubayd is given and especially her place in the Mutazila school is mentioned.

In the third chapter, the theological ideas of Amr ibn Ubayd which is the main spine of the study, are examined.

Keywords:

Amr ibn Ubayd, Mutazila, Wasil ibn Ata, kalam, al-usul al-khamsa.

ÖNSÖZ

Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın adıyla...

Hamd, âlemlerin Rabb'i Allah'a mahsustur. Salât ve selâm âlemlere rahmet olarak gönderilen sevgili Peygamberimiz Muhammed Mustafa'nın, onun âlinin, ashâbının ve tüm müminlerin üzerine olsun.

İslam dünyasında Hz. Peygamber'in vefatıyla beraber ihtilaflar dönemi başlamıştır. Hz. Peygamber hayatta iken tartışılan meseleler onunla bir sonuca ulaştırılır ve buna ihtilaf edilmezdi. Peygamber'in vefatıyla başlayan Hilafet meselesi, Müslümanlar arasında çıkan iç savaşlar, bu savaşlar sonucunda ortaya çıkan iman-amel ilişkisi ve mürtekb-i kebîre ile ilgili tartışmalar, Müslümanların başka topluluk ve dinlerle iletişim kurması gibi birçok etken Müslümanların yeni sorularla karşılaşmasına ve neticede düşünce gruplarının ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.

Bu çalışmada hicri ikinci asırda yaşamış olan ve bir düşünce ekolüne mensup olan 'Amr b. 'Ubeyd'in hayatı ve kalamî görüşleri işlenmiştir. Çalışmanın ilk bölümünde 'Amr b. 'Ubeyd'in hayatı, kişiliği, eserleri ve Hasan el-Basri ile münasebetlerine etraflıca değinildi. İkinci bölümde ise onun kalam ilmindeki tartışılmaz konumuna dikkat çekildi. Aynı zamanda Mutezile ekolü içindeki önemi ve itizalde oynadığı rolü ele alındı. Şüphesiz itizalin sadece Vasıl b. Ata'ya nispet edilemeyeceği, 'Amr b. 'Ubeyd'in öne çıktığı rivayetlerde 'Amr'ın da itizalin baş kahramanlarından olduğunu söylemek mümkündür. Çalışmanın son bölümü olan üçüncü bölümünde 'Amr b. 'Ubeyd'in kaynaklarda dağınık halde bulunan kalamî görüşleri bir araya toplandı. 'Amr b. 'Ubeyd, mürtekb-i kebîrenin durumu, insanın fiillerinden sorumlu olduğu, Cenab-ı Hakk'ın va'dinden dönmesinin caiz olmaması, va'd ayetlerini muhkem, diğerlerini müteşabih kabul etme, Cemel savaşına katılanların fasık olduğunu ve bunların şهادetlerinin kabul edilemeyeceği, müteşabih ayetler ve hadislerin te'vili meselelerinde görüş bildirdiği tespit edilmiştir.

Araştıma boyunca bilgi ve tecrübelerini paylaşan, yardımlarını esirgemeyen saygıdeğer hocam, tez danışmanım Prof. Dr. Tefvik YÜCEDOĞRU'ya, ders ve yüksek lisans döneminde bilgi ve tecrübelerinden istifade ettiğim diğer bütün hocalarıma, her zaman desteğini yanımda hissettiğim kıymetli eşim Emin Talha KURTKAYA'ya teşekkür ederim.

Esra KURTKAYA – Bursa/2019

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI.....	ii
YÜKSEK LİSANS İNTİHAL YAZILIM RAPORU	iii
YEMİN METNİ	iv
ÖZET.....	v
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER	viii
KISATMALAR	ix
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

‘AMR B. ‘UBEYD’İN HAYATI

1.1. HAYATI.....	4
1.2. HOCALARI	7
1.3. İLİM ARKADAŞLARI.....	9
1.4. ÖĞRENCİLERİ	10
1.5. KİŞİLİĞİ	11
1.6. ESERLERİ	15
6.1.1. Kitabu’t-Tefsir an Hasan el-Basrî.....	15
6.1.2. Kitabu’ r-Red ‘ale’l-Kaderiyye.....	15
6.1.3. Kitabu’l-‘Adl ve’t-Tevhid.....	16

İKİNCİ BÖLÜM

İLMİ ŞAHSİYETİ

2.1. KELAM İLMİNDEKİ YERİ	18
2.2. MUTEZİLE EKOLÜNDEKİ YERİ.....	20
2.3. DİĞER İLİMLER ARASINDAKİ YERİ	23
2.3.1. Hadis İlmindeki Yeri	23
2.3.2. Fıkıh İlmindeki Yeri	28
2.3.3. Tefsir İlmindeki Yeri	28

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KELAMÎ GÖRÜŞLERİ

3.1. TEVHİD	31
3.2. ADL.....	31
3.3. EL-VA’D VE’L-VAÎD	35
3.4. EL-MENZİLE BEYNE’L-MENZİLETEYN.....	37
3.5. EL-EMRU Bİ’L-MARUF VE’N-NEHYU ANİ’L-MÜNKER	42
SONUÇ.....	47
KAYNAKLAR	48

KISATMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
b.	: Bin, ibn (Arapça “oğlu”)
Bkz.	: Bakınız
Bs.	: Basım
c.	: Cilt
çev.	: Çeviren
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
h.	: Hicri
Haz.	: Yayına hazırlayan
Hız.	: Hazreti
Ktp.	: Kütüphanesi
Nakl.	: Nakleden
Nr.	: Numara
Nşr.	: Neşreden
s.	: Sayfa
thk.	: Tahkik eden
trc.	: Tercüme eden
tsh.	: Tashih eden
t.y.	: Basım tarihi yok
yay.	: Yayınları

GİRİŞ

Mutezile, hicri ikinci asrın başlarında Basra'da İslam toplumunun ilk dönemindeki siyasi meselelere bağlantılı olarak itikâdî ve fikri tartışmaların bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Akli ilk defa etkin bir şekilde kullanan Mutezile, İslam itikâdını akılla açıklamaya ve savunmaya çalışan bir kelim ekolüdür. İlk Mutezilî alimler İslam dünyasına dıştan ve içten gelen bütün saldırılara karşı İslam'ı başarılı bir şekilde savunmuş ve korumuşlardır.

Bu araştırmada hicri ikinci yüzyılda yaşamış ahlakı, fikirleri, mücadeleleri ve İslam'ı iç ve dış etkenlere karşı savunmasıyla tanınan 'Amr b. 'Ubeyd'in hayatı ve kelim görüşleri konu edilecektir.

Mutezile'nin ortaya çıkmasında öne çıkan iki isimden biri hiç şüphe yok ki 'Amr b. 'Ubeyd'tir. Onun görüşleri kendisinden sonra ekol olan Mutezile'nin zeminini temsil eder. 'Amr b. 'Ubeyd, Havâric, Müşebbihe, Cebriyye, Mürcie ve Şîa'nın ekol olarak teşekkül etmeye başladığı dönemde yetişmiştir. Bu nedenle, ilk dönemin belli başlı itikâdî meseleleri üzerinde görüş bildirmiş ve dış saldırılara karşı da İslam'ı güçlü delillerle savunmuştur.

Çalışmanın amacı Mutezile ekolünde önemli bir yere sahip olan 'Amr b. 'Ubeyd'in kelim alanında ortaya koyduğu görüşler ve bu görüşlerin özelde Mutezile genelde ise kelim sahasında oynadığı rolü ortaya koymaktır.

'Amr b. 'Ubeyd'e nispet edilen eserler günümüze kadar ulaşmamıştır. Klasik ve çağdaş kelim, İslâm tarihi, tabakat ve biyografi eserlerden yola çıkılarak elde edilen bilgilerle görüşleri tespit edilip bir araya getirilmeye çalışılmıştır. Onun hakkındaki bilgilere en erken Ebu'l-Kasım el-Belhi'nin *'Makalat'*ında¹ rastlamaktayız. 'Amr b. 'Ubeyd bir Mutezilî olması açısından Mutezilî kaynaklara daha çok ağırlık verilmiştir. Bunun dışında Eş'arî ve Mâturidî ekolüne göre yazılmış kelim kitaplarından da 'Amr b. 'Ubeyd'in görüşlerine yer veren eserler kaynak olarak kullanılmıştır. Eserlerde ve tabakat kitaplarında verilen bilgiler oldukça az ve tekrar mahiyetindedir. Onun düşüncelerinin büyük bir kısmı kaynaklarda rivayetler halinde bulunmaktadır.

¹ Ebu'l-Kasım el-Belhi, *Fadlu'l-İtizal ve Tabakâtu'l-Mu'tezile*, nşr. Fuad Seyyid, Darü'l Farabi, Beyrut, 2017/1439, s.9-11.

Dolayısıyla bu çalışma daha çok nakledilen rivayetler üzerine bina edilmeye çalışılmıştır.

Yöntem olarak, mümkün olduğunca kaynak eserlere müracaatı esas alındı. Çalışma, bir giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Eserlerden hareketle ilk olarak ‘Amr b. ‘Ubeyd’in hayatı, yaşadığı dönemin ilmî durumu, ahlakı ve eserleri hakkında bilgi verilmiştir. İkinci bölümde, ‘Amr b. ‘Ubeyd’in ilmi şahsiyeti başlığı altında kelimelerdeki yeri, Mutezile’nin teşekkülündeki rolü ve diğer ilimlerle ilişkisi üzerinde durulmuştur. Ayrıca geleneksel ve çağdaş kelimeler tarihi literatüründe genellikle Mutezile’nin kurucusunun Vasil b. Ata olduğu değerlendirilmektedir. Ancak istisnai örneklerde, bu rolün ‘Amr b. ‘Ubeyd’e nispet edildiği de görülür. Bu bölümde ‘Amr b. ‘Ubeyd hakkındaki bu nitelemenin doğru olup olmadığı ortaya konulmaya çalışılmıştır. Araştırmanın temelini oluşturan üçüncü bölümde ise ‘Amr b. ‘Ubeyd’in ‘kader’, ‘el-va’d ve’l-va’id’, ‘el-menzile beyne’l-menziletayn’ ve ‘el-emru bi’l-maruf ve’n-nehyi ani’l-münker’ hakkındaki görüşleri incelenmiştir. Bu başlıklar altında müteşabih ayetler ve hadislerin te’vili, mürtekb-i kebîrenin durumu, irade hürriyeti, bazı ilahi sıfatların nefye varan te’vili, cehenneme giren herkesin burada ebedi olarak kalacağı, Cenab-ı Hakk’ın va’idinden dönmesinin caiz olmaması, Cemel savaşına katılanların fasık olduğunu ve bunların şehadetlerinin kabul edilemeyeceği ve va’id ayetlerini muhkem, diğerlerini müteşabih kabul etme gibi görüşlerine yer verilmiştir. Onun irade hürriyeti ve el-va’d ve’l-va’id konusundaki görüşleri daha sonra Mutezile ekolünün beş esasından ikisinin temelini oluşturacaktır. ‘Amr b. ‘Ubeyd, savunduğu görüşlerinde çağdaşlarına kıyasla biraz daha sert ve tavizsizdir. Bu yüzden kendisi ile rekabet halinde olan şahıslar tarafından daha çok hücumu uğramıştır. Onun yaşadığı devirde bu meselelere yaklaşım biçimi ve açıklamalarının özgünlüğünü ortaya koymak bu bölümdeki amacımız olmuştur.

‘Amr b. ‘Ubeyd hakkında yapılan çalışmalar yeterli değildir. Bu çalışmanın ‘Amr b. ‘Ubeyd’in daha iyi anlaşılması noktasında katkı sağlayacağı ümit edilmektedir.

BİRİNCİ BÖLÜM:

'AMR B. 'UBEYD'İN HAYATI

1.1. HAYATI

Asıl adı Ebu Osman ‘Amr b. ‘Ubeyd b. Bab el-Basri’dir. Künyesi Ebu Osman’dır. ‘Amr b. ‘Ubeyd, Beni ‘Akil Âl-i ‘Arâde b. Yerbu’ b. Malik’in mevlâsıdır. Dedesi Bab, Sind dağlarından Kabil esirlerindedir.² Ebu’l-Kasım el-Belhi ve İbnü’l-Murtaza’ya göre de dedesi Bab, Belh mağaralarından Kabil esirlerindedir.³ Şerif el-Murtaza ise şunları nakleder, “‘Amr b. ‘Ubeyd, Ebu Osman olarak künyelenir. Beni Temim’den beni Adeviyye mevlâsıdır. Cahız da şu eklemeyi yapar ve der ki, ‘Amr b. ‘Ubeyd b. Bab’ın dedesi Kabil esirlerinden Abdurrahman b. Semure’nin kölesidir ve Bab, Benî Adeviyye’nin mevlâsıdır.”⁴ Hatîb el-Bağdadi ise, Bab’ın Fars’ın kölelerinden olduğu ve Âl-i ‘Arâde’nin Adeviyye, Hanzala ve Temim’in mevlâsı olduğunu nakleder.⁵

Kaynaklardan anlaşıldığına göre ‘Amr b. ‘Ubeyd’in dedesi kölelerdendi ancak babası ve kendisi köle değildir. Birçok Mutezilî âlim gibi ‘Amr b. ‘Ubeyd de mevâlîdendir. Kaynakların bir kısmına göre Sind (Afganistan), bir kısmına göre ise İran (Fars) asıllıdır, Arap olmadığı kesindir.

‘Amr b. ‘Ubeyd daha çok Ebu Osman olarak künyelenir. El-Basri künyesi ise doğduğu ve büyüdüğü şehir olan Basra’ya ithafen verilmiştir. Bu iki künyesinin dışında İbn Bâb, İbn Keysan, İbn Humeyd ve Ebû Mervan künyeleriyle de anılır.⁶

O, Basra’da hicri 80 yılında doğmuştur.⁷ Kaynaklar bize Basra’daki hayatı, ailesinin durumu ve nasıl yetiştiği ile ilgili yeteri kadar bilgi vermemektedir. Fakat babası ve mesleği hakkındaki bilgiler kaynaklarda mevcuttur. Babası önceleri dokumacı iken daha sonra Haccac b. Yusuf’un askerlerinden olmuş ve hapishane bekçiliği

² Ebü’l-Abbas Şemseddin Ahmed b. Muhammed İbn Hallikan, *Vefeyatü’l-A’yan ve Enbau Ebnai’z-Zeman*, nşr.: İhsan Abbas, Beyrut, 1968-1972, III, 460.

³ Ebü’l-Kasım el-Belhi, *a.g.e.*, s.9; Mehdî-Lidînillâh Ahmet b. Yahya İbnü’l-Murtazâ, *el-Münye ve’l-emel fi şerhi’l-Milel ve’n-nihal*, thk. Muhammed Cevâd Meşkür, Dârü’l-Fikr, Beyrut, 1979/1399, s.144.

⁴ Ebü’l-Kasım Alemülhüda Ali b. Hüseyin Şerif el-Murtaza, *Emali es-Seyyid el Murtaza*, tsh. Ebu Firas Bedreddin Na’sani, Matbaatü’s-Saade, Kahire, 1907/1325, s.117.

⁵ Ebu Bekr Ahmed b. Ali b. Sabit Hatîb el-Bağdadi, *Tarihu Bağdad ev Medineti’s-Selâm*, Darü’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, t.y. XII, 166.

⁶ Avni İlhan, “‘Amr b. ‘Ubeyd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul, 1991, III, 93.

⁷ Şerif el-Murtaza, *a.g.e.*, I, 118, İbn Hallikan, *a.g.e.*, III, 462.

yapmıştır.⁸ Zehebi, ‘Amr b. ‘Ubeyd’in mesleğinin babası gibi dokumacı olduğunu nakleder.⁹

Kaynaklardan edindiğimiz bilgilere göre babası ile ‘Amr b. ‘Ubeyd’in ahlaki yaşantısı birbirine zıttır. İbn Kuteybe babasının Basra’da şerli kişilere haleflik yaptığını nakleder.¹⁰ Babasının aksine ‘Amr b. ‘Ubeyd ise zühd ve takva sahibidir, dini konularla ilgilidir. “İnsanlar ‘Amr’ı babasıyla gördüklerinde: ‘Bakınız, insanların hayırlısı, insanların şerlisinin oğludur.’ derlerdi. Babası da onlara şöyle cevap verirdi: ‘Doğru söylediniz. Bu İbrahim, ben de Azer’im.”¹¹ ‘Amr b. ‘Ubeyd ahlak, kişilik ve dini yaşama bakımından ailesinden farklıdır. Yine babasına, “Oğlun Hasan el-Basri’ye katılıyor ve belki de onun gibi olur.” dediğinde babası şöyle dedi, “Ben babası iken ve annesi hıyanet (hırsızlık) içindeyken oğlumdan nasıl bir hayır gelecek?!”¹² Sonuç olarak ‘Amr b. ‘Ubeyd’in içinde bulunduğu takva ve zühd ailesinden ziyade hocası Hasan el-Basri ile ortaya çıkmış ve derinleşmiştir.

‘Amr b. ‘Ubeyd ölüm tarihi konusunda kaynaklarda farklı rivayetler mevcuttur. Onun vefatının hicri 142 ile 144 (miladi 759 ile 761) arası tarihlerde olduğu rivayetleri bulunmaktadır. Bazı kaynaklar ‘Amr’ın vefatının 142 veya 143 veya 144 veya 148 yılında olabileceğini naklederek farklı rivayetlerin varlığına işaret ederler.¹³ Zehebi, ‘Amr b. ‘Ubeyd’in vefatının hicri 143 yılında veya hicri 144 yılında olduğunu nakleder.¹⁴ Hatîb el-Bağdadi ve İbnü’l-Esir, ölüm tarihinin hicri 144 yılında olduğunu kaydederler.¹⁵ İbnü’l-Cezeri de bu tarihin hicri 144 olduğunu nakledip bu yılın zilhicce ayında olduğunu zikreder.¹⁶ Kaynaklardan anlaşıldığına göre üstünde daha çok durulan tarih hicri 144 yılıdır. Ayrıca Mutezilî tarihçi Ebu’l-Kasım el-Belhi: “İbrahim b.

⁸ Hatîb el-Bağdadi, *a.g.e.*, XII, 166; İbn Hallikan, *a.g.e.*, III, 460.

⁹ Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebi, *Mizanü'l-i'tidal fi nakdi'r-ricâl*, thk. Ali Muhammed Muavvad, Adil Ahmed Abdülmevcut, Abdülfettah Ebû Sünne, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1995/1416. V, 334.

¹⁰ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe Dîneverî İbn Kuteybe, *El-Maarif: Nebiler ve Sahabilerin Sireti*, çev. Hasan Ege, Şelale Yayınları, İstanbul, t.y. s.336.

¹¹ İbn Hallikan, *a.g.e.*, III, 460; İbn Kuteybe, *a.g.e.*, s.336.

¹² İbn Hallikan, *a.g.e.*, III, s.460.

¹³ Ebu'l-Hayr İsamü'd-din Ahmed Efendi Taşkoprızade, *Miftahu's-Saa'de ve Misbahu's-Siyade fi Mevzuati'l-Ulum*, thk. Kâmil Kamil Bekri & Abdu'l-Vehhab Ebû'n-Nur, Dârü'l-Kütübi'l-Hadise, Kahire, 1968, II, 165; İbn Hallikan, *a.g.e.*, III, 462.

¹⁴ Zehebi, *a.g.e.*, V, 334.

¹⁵ Hatîb el-Bağdadi, *a.g.e.*, XII, 186-187; Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim İbnü'l-Esir, *İslam tarihi: el-Kamil fi't-Tarih Tercümesi*, trc. Yunus Apaydın, Bahar Yayınları, İstanbul, 1986, V, 428.

¹⁶ Şemsüddin Ebü'l-Hayr Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Cezeri, *Gayetü'n-nihaye fi tabakati'l-kurra*, nşr. Gotthelf Bergstraesser; Otto Pretzl, 3. Bsm, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1982, I, 602.

Abdullah b. İbn Hasan, ‘Amr b. ‘Ubeyd’in vefatından bir yıl sonra h.145 yılında huruc etmiştir.”¹⁷ diyerek bu tarihin h.144 olduğunu daha da vurgular.

Kaynaklar ‘Amr b. ‘Ubeyd’in ölüm tarihi konusunda ihtilaf etmiş olsalar bile ölüm yeri ve defnedildiği yer hakkında görüş birliği içindedirler. ‘Amr b. ‘Ubeyd Mekke’den dönerken vefat etmiştir. Kabri, Mekke’ye iki günlük uzaklıkta bulunan *Merran* denilen yerdedir.¹⁸ Cenaze namazını ise Süleyman b. Ali kaldırmıştır.¹⁹

‘Amr b. ‘Ubeyd, ölüm döşeğindeyken şu sözlerle ruhunu teslim ettiği nakledilir: “Ölüm gelip dayandı, bir hazırlık yapamadım. Allah’ım bana birinde senin rızan, diğerinde ise nefsimin hevası olan iki şey sunulduğunda, mutlaka senin rızanı nefsimin hevasına tercih etmişimdir. Ya rabbi onun için beni affet.”²⁰

‘Amr b. ‘Ubeyd’in ölümü halife Ebu Cafer el-Mansur’u derinden üzmüştür. Kabrini ziyaret etmiş, onun için namaz kılmış ve dua etmiştir.²¹ Merran’daki kabri başında şunları söylemiştir. “Artık yeryüzünde kendisinden haya edilecek kimse kalmadı.”²² Daha sonra Ebu Cafer el-Mansur, ‘Amr b. ‘Ubeyd’in zühd ve takvasını konu alan şu mersiyeyle dile getirmiştir:

Allah’ın salâti üzerine olsun, ey kabre dayanan kimse

Merran’daki o kabre uğradım

Öyle bir kabir ki, içinde hanîf bir mümin vardır.

Allah’ı tasdik etti ve hakla batılı birbirinden ayıran Kur’ân’a hizmet etti.

Erkekler şüpheli bir şeyde nizâyâ düşünce

Hikmetle ve açıklıkla o sözü açıkladı.

Eğer dünya salih birini bize bırakmış olsaydı

‘Amr Ebû Osman’ı bize bırakırdı.²³

İbn Hallikan, “Ebu Cafer el-Mansur’un ‘Amr b. ‘Ubeyd için ağıt yakması dışında kimseye ağıt yaktığını duymadım.” demiştir.²⁴

¹⁷ el-Belhi, *a.g.e.*, s.81; Muhammed es-Seyyid Muhammed Salih, ‘Amr b. ‘Ubeyd ve Arauhü’l-Kelamiyye, Daru Kuba, Kahire, 1999, s.51.

¹⁸ İbn Hallikan, *a.g.e.*, III, 462.

¹⁹ İbn Kuteybe, *a.g.e.*, s.337.

²⁰ İbn Hallikan, *a.g.e.*, III, 462; Ebü'l-Hasan Abdü'l-Cebbar b. Ahmed Kadı Abdülcebbar, *Fadlu'l-İtizal ve Tabakâtu'l-Mu'tezile*, nşr. Fuad Seyyid, Darü'l Farabi, Beyrut, 2017/1439, s.220.

²¹ Kadı Abdülcebbar, *a.g.e.*, s.221.

²² el-Belhi, *a.g.e.*, s.10.

²³ Kadı Abdülcebbar, *a.g.e.*, s.221; İbnü'l-Murtazâ, *a.g.e.*, s.147; el-Belhi, *a.g.e.*, s.81; İbn Kuteybe, *a.g.e.*, s.337; Ali Sami Neşşar, *İslâm'da Felsefî Düşüncenin Doğuşu*, çev. Osman Tunç, İnsan Yayınları, İstanbul, 1999, II, 203.

²⁴ İbn Hallikan, *a.g.e.*, III, 462.

1.2. HOCALARI

Bütün kaynaklar ‘Amr b. ‘Ubeyd’in, Hasan el-Basri’nin öğrencisi olduğunu zikrederler. Hasan el-Basri (22-110 H.) Basra’nın imamıdır. Tabiilerin efendisidir. İnsanları dine davet etmekle ün kazanmış, fazilet ve ilim konusunda zirveye ulaşmıştır.²⁵

Hasan el-Basri’nin Basra mescidinde bir ilim halkası bulunmaktaydı. Burada etrafına toplananlara çeşitli İslami ilimlerden dersler verirdi. Gücü yettiği kadar öğrencileriyle birlikte siyaset ve dünya fitnesinden uzak durmaya çalışırdı. Bu medreseden, zamanla birbirine usul (metot) açısından karşıt olan ekoller ortaya çıkmıştı. Zühd medresesi ve ekolü buradan çıktı. Kaderîyye fırkasını hazırlayan sebepleri burası doğurdu ve Mutezile bu medreseden doğdu. Ehl-i Sünnet ve’l-Cemaat, Hasan el-Basri’yi İslam ümmetinin selefi olarak değerlendirirler.²⁶ Yakut el-Hamevi de Hasan el-Basri’nin bu ilmi meclisine dikkat çekerek bizlere şunları aktarır: “Hasan el-Basri meclisinde farklı insanları bir araya toplar. (...) Kimi ondan hadis rivayetini alır, kimi ondan te’vili öğrenir, kimi ondan helal ve haramı dinler, kimi onun Arapça konuşmasını takip eder, kimi onun makalelerini yazar, kimi ondan hüküm ve kazayı(yargıyı) öğrenir, kimisi de ondan öğüt dinler. O (Hasan el-Basri), burada derin bir deniz ve parlayan bir kandil gibidir. Ve onda şahit olduğumuz ayrıntılı ve fasih sözlerini, dindeki ve ilimdeki güzelliklerini ve el-emru bi’l-maruf ve’n-nehyu ani’l-münker duruşunu unutmamız. Onun kürsüsünün altında tefsirin sahibi Katade b. Diame es-Sedusi, kelam sahipleri ‘Amr b. ‘Ubeyd ve Vasıl b. Ata, nahvin sahibi İbn Ebi İshak ve inceliklerin sahibi Ferkad es-Senci oturur. İşte bunlar ve benzerleri. Buna göre kim Hasan el-Basri gibidir ve kim onun yaptığını yapar?”²⁷

İşte ‘Amr b. ‘Ubeyd, Hasan el-Basri’nin öğrencisidir ve ondan çokça istifade etmiştir. Onun meclisinde Kur’ân, hadis, tefsir, nahiv ve akaid gibi pek çok dini ve lügavi ilimler öğrendi. İbn’ül-Cezeri bu konuya şu sözleriyle işaret eder: “Amr harfleri Hasan el-Basri’den rivayet etti, Beşşar b. Eyyüp de ‘Amr’dan rivayet etti.”²⁸ Taşköprizade de ‘Amr b. ‘Ubeyd’in Hasan el-Basri’den fıkıh ve hadis dersleri aldığını

²⁵ İbnü’l-Murtazâ, *a.g.e.*, s.133.

²⁶ Neşşar, *a.g.e.*, II, 66.

²⁷ Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh Hamevî Bağdâdî Rûmî Yakut Hamevi, *Mu’cemü’l-üdeba*, 2. bs., Dâru İhyai’t-Türasi’l-Arabi, Beyrut, t.y. XVI, 96-97.

²⁸ İbnü’l-Cezeri, *a.g.e.*, I, 602.

söyler.²⁹ Kadı Abdülcebbar da yine bize ‘Amr b. ‘Ubeyd’in Hasan el-Basri’den fıkıh rivayet ettiğini şöyle nakleder: “Osman el-Betti, ‘Amr b. ‘Ubeyd’e tamamını Hasan’dan yazdığı talak ile ilgili elli mesele sorduğu rivayet edilir.”³⁰ Sonuç olarak ‘Amr b. ‘Ubeyd, Hasan el-Basri’nin yanına oturur ve ondan pek çok ilim ezberlerdi. Ve o, Hasan el-Basri’nin sohbetleri sayesinde meşhur olmuştur.³¹

Kaynaklarda ‘Amr b. ‘Ubeyd’in Hasan el-Basri’ye ne zaman öğrenci olduğu ile ilgili bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak Hasan el-Basri’nin ‘Amr b. ‘Ubeyd’den bahsederken “O, Basralı gençlerin en hayırlısıdır.”³² diye zikretmesi bize bu öğrenciliğin genç yaşlarda olduğunu söylemeye olanak sağlıyor. Dolayısıyla ‘Amr, Hasan el-Basri’nin öğrencisi iken o yaşlılığının son demlerindedi.³³

Kaynaklara bakıldığında ‘Amr b. ‘Ubeyd’in, hocasına muhalif görüşlerinin de olduğu görülür. Bu görüş ayrılığı dini nasların akıl ile te’vili ve Cemel ve Sıffin savaşlarına katılan iki fırkanın durumu hakkındadır. ‘Amr b. ‘Ubeyd’in özgür düşünme yapısına sahip olması hocasına tam olarak tabi olmamasına sebep olmuştur. Ancak bu aralarındaki ilişkinin kesildiğini göstermez.³⁴

Hasan el-Basri ve ‘Amr b. ‘Ubeyd’in ilişkileri hocasının vefatına kadar sürmüştür. Nitekim Hasan el-Basri’nin ölümünden sonra Vasil b. Ata, ‘Amr’a yazdığı mektupla ona Hasan el-Basri’nin sözlerini iletmiş ve hocasına uyması konusunda onu uyarmıştır.³⁵ Bu mektup ‘Amr b. ‘Ubeyd’in ve Vasil b. Ata’nın hocalarından ayrıldıklarını, aralarındaki ilişkinin hocalarının vefatına kadar devam ettiğini gösterir niteliktedir. Buna bir başka delil de nakledilen şu rivayettir: “Humeyd arkadaşlarına olayı şöyle anlattı, ‘Amr: ‘Hasan el-Basri şöyle şöyle söylerdi.’ dediğinde, Humeyd bazı arkadaşlarına: ‘Ondan (‘Amr b. ‘Ubeyd) bir şey almayın. O, Hasan’nın adına yalan söylüyor. Çünkü o, Hasan yaşlandıktan sonra yanına gelirdi ve şöyle söylerdi; ‘Ey Eba Said, sen şöyle demez miydin? Şeyh (Hasan) ise başını sallardı.’ Hâlbuki onlar

²⁹ Taşkoprızade, *a.g.e.*, II, 165.

³⁰Kadı Abdülcebbar, *a.g.e.*, s.213.

³¹ Ebü'l-Abbas Ahmed b. Abdülmü'min el-Kaysi en-Nahvi Şerîşi, *Şerhu Makamati'l-Hariri el-Basri*, tsh. Muhammed Abdülmün'im Hafaci, Mektebetü's-Sekâfe, Beyrut, t.y., II, 181; Hatîb el-Bağdadi, *a.g.e.*, XII, 166.

³² el-Belhi, *a.g.e.*, s.9; Hatîb el-Bağdadi, *a.g.e.*, XII, 170.

³³ Muhammed Salih, *a.g.e.*, s.21-22.

³⁴ Muhammed Salih, *a.g.e.*, s.22.

³⁵ Ebü Ömer Ahmed b. Muhammed el-Kurtubi İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l-Ferid*, tsh. Ahmed Emin, Muhammed ez-Zeyn, İbrahim el-Ebyari, Lecnetü't-Te'lif ve't-Terceme ve'n-Neşr, Kahire, 1969/1389, II, 386-387; Neşşar, *a.g.e.*, II, 204.

Hasan'ın sözlerinden değildi.'³⁶ dediği rivayet edilir. Açıkça görülüyor ki 'Amr b. 'Ubeyd'in hocasıyla ilişkisi, her ne kadar bazı konularda ihtilaf etmiş olsalar da vefatına kadar devam etmiştir.

Taşköprizade 'Amr b. 'Ubeyd'in Hasan el-Basri'den önce Ebi Haşim b. Muhammed b. el-Hanefiyye'ye öğrenci olduğunu nakleder: "Amr b. 'Ubeyd usul ilmini ilkin Ebi Haşim b. Muhammed'ten son olarak da Vasıl b. Ata'dan aldı. Fıkıh ve hadis ilmini de Hasan el-Basri'den aldı."³⁷ İbnü'l-Murtazâ ise konuyla ilgili Şebib b. Şebbeh'ten şöyle rivayet eder: "Ben İbnu'l-Hanefiyye'nin öğrencilerinden 'Amr b. 'Ubeyd'den daha mükemmelini görmedim. Ona, "Amr ne zaman İbnu'l-Hanefiyye'nin öğrencisi oldu?" denildiğinde, "Amr, Vasıl'ın öğrencisiydi ve Vasıl da Muhammed İbnu'l-Hanefiyye'nin öğrencisiydi."³⁸ dedi. Vasıl b. Ata, Ebi Haşim'in vefatından kısa süre önce veya vefatından hemen sonra Basra'ya geçmiştir. Ebi Haşim h. 98 yılında vefat ettiğinde Vasıl ve 'Amr on sekiz yaşlarında yani gençlik dönemlerinin başlarındaydılar. Dolayısıyla İbnü'l-Murtazâ'nın naklettiği gibi 'Amr b. 'Ubeyd'in Ebi Haşim'den doğrudan ilim almadığını, onun görüşlerini dolaylı olarak Vasıl'dan aldığını söylememiz mümkündür. Vasıl b. Ata Medine'de Muhammed b. el-Hanefiyye'nin evlatları olan Ebu Haşim ve Hasan'dan ders almıştır. Burada ilim tahsilini tamamladıktan sonra Basra'ya gitti. 'Amr b. 'Ubeyd ile Basra'da karşılaşmış ve ona uzun zaman arkadaşlık etmiştir. Bu arkadaşlık neticesinde Vasıl, Ebi Haşim b. Muhammed'ten aldığı fikirleri 'Amr'a aktarmıştır.³⁹

1.3. İLİM ARKADAŞLARI

Hasan el-Basri'nin meclisinde, 'Amr b. 'Ubeyd'in çağdaşı olup aynı ilim halkasını paylaştığı en meşhur arkadaşları, Katade b. Diame es- Sedusi (ö.117h.), Vasıl b. Ata (ö.131h.) ve Ferkad es-Senci(ö.131h.)'dir.⁴⁰ Bunların arasından Vasıl b. Ata'nın 'Amr'ın yanında yeri farklıdır. Hatta 'Amr kız kardeşini Vasıl ile evlendirerek dostluklarına akrabalık bağı da eklemiştir.⁴¹ 'Amr, Vasıl'ın fikirlerinden etkileniyor, meclislerde onu takdim ediyor ve övüyordu. Ebu Avane bu konuyla ilgili şöyle

³⁶ Hatib el-Bağdadi, *a.g.e.*, XII, 180.

³⁷ Taşköprizade, *a.g.e.*, II, 165.

³⁸ İbnü'l-Murtazâ, *a.g.e.*, s.131.

³⁹ Neşşar, *a.g.e.*, II, 172-173.

⁴⁰ Yakut Hamevi, *a.g.e.*, XVI, 97.

⁴¹ Kadı Abdülcebbar, *a.g.e.*, s.203; İbnü'l-Murtazâ, *a.g.e.*, s.41.

nakletmiştir, “Ben ‘Amr b. ‘Ubeyd’i ve insanlara hitap eden Eba Huzeyfe’yi gördüm. ‘Amr ona, ‘Konuş ya Eba Huzeyfe’ dedi. O da kısa ve öz bir konuşma yaptı sonra sustu. Bunun üzerine ‘Amr dedi ki, ‘Eğer meleklerden bir melek veya peygamberlerden bir peygamber olsaydı, buna (bu konuşmaya) bir ekleme yapar mıydı?’”⁴² dedi. Yine Kadı Abdülcebbar Ebu Ömer’den şöyle rivayet eder: “‘Amr b. ‘Ubeyd’in yanına giderdik. Bize, ‘Eba Huzeyfe’yi çağırın, Allah’a yemin olsun ki, onun bir günlük meclisi benim bir haftalık meclisimden daha hayırlıdır. Onun bir haftalık meclisi benim bir aylık meclisimden daha hayırlıdır. Vallahi, Allah’ın huzuruna Vasıl’ın sahifelerinden bir sahifeyle varmaktan başka bana daha sevimli gelen bir şey yoktur.’ derdi.”⁴³ ‘Amr, Vasıl’dan istifade etmiş ve meclislerde onun kendisinden ilim noktasında üstün olduğunu ifade etmekten çekinmemiştir. Vasıl b. Ata onun için hem bir hoca hem de bir dosttur. Öyle ki Vasıl’ın ‘Amr’ın yanındaki bu yüce konumu Vasıl’ın vefatından sonra da sürmüştür. Ebu Huzeyl şöyle naklediyor, ‘Bir adam ‘Amr b. ‘Ubeyd’in yanına geldi ve bir mesele hakkında sordu. ‘Amr b. ‘Ubeyd ona cevap veremedi. Sanki bu soru ona ağır geldi. Ve adam dedi ki:

Zamanın acayıplıkları hiç bitmez

Başımızı koparıp aldı ve bize de günah kaldı.

Sonra Ebu Huzeyl ‘Allah, Vasıl b. Ata’ya rahmet eylesin’ dedi. ‘Amr b. ‘Ubeyd de başını kaldırdığında gözlerinden yaşlar akıyordu. Ve dedi ki: ‘Evet, Allah, Vasıl b. Ata’ya rahmet eylesin. O bana baş (yol gösteren) idi, ben ona günah idim. Vallahi Vasıl b. Ata’dan daha abid, daha zahid ve daha bilgili kimseyi görmedim. O’ndan başka ilah olmayan Allah’a yemin olsun ki Vasıl b. Ata ile otuz yıl –veya yirmi yıl dedi- arkadaşlık ettim ve Allah’a asi olduğunu hiç görmedim.”⁴⁴

Sonuç olarak ‘Amr b. ‘Ubeyd önce Hasan el-Basri’nin medresesinde yetişmiş, daha sonra Vasıl b. Ata’nın sohbetleriyle görüşlerini zenginleştirmiştir.

1.4. ÖĞRENCİLERİ

‘Amr b. ‘Ubeyd’in meclisinde, kaynaklara göre onunla bulunan öğrencilerinin (arkadaşlarının) bir kısmı şunlardır. Osman b. Halid et-Tavil, Hafs b. Salim, Kasım b.

⁴² Kadı Abdülcebbar, *a.g.e.*, s.204; Hatib el-Bağdadi, *a.g.e.*, XII, 185.

⁴³ Kadı Abdülcebbar, *a.g.e.*, s.205.

⁴⁴ *A.g.e.*, s.214; el-Belhi, *a.g.e.*, s.8-9.

Sadi, Hasan b. Zekvan, Süleyman b. Erkam, Şebib b. Şebbe, Halid b. Safvan, Ebu ‘Amr Hafs b. Avvam, Salih b. ‘Amr b. Zeyd, Bekir b. Abdi’l-Ala b. ebi Hadir, İbn Semmak, İbn Gassan, Bişr b. Halid, Osman b. el-Hakem, Abdülvaris b. Said, Süfyan b. Habib, Talha b. Zeyd, Ebu Hafs ‘Amr b. ebi Osman eş-Şimmezî, İbrahim ebi Yahya el-Medeni, Müslim b. Halid ez-Zenci.⁴⁵ Ayrıca öğrencileri arasında Süfyan b. Uyeyne, Yahya b. Said el-Kattan, Ali b. Asım ve Abdülvehhab es-Sekafi gibi değerli alimler de bulunmaktadır.⁴⁶

1.5. KİŞİLİĞİ

‘Amr b. ‘Ubeyd’in hayatını ele alan pek çok kaynak zühd, takva, vera ve ibadetteki meşhur konumuna dikkat çekerler. Mutezilî olan kaynaklar yanında İbnü’l-Esir⁴⁷, Hatîb el-Bağdadi⁴⁸ ve Zehebi⁴⁹ gibi Mutezilî olmayan kaynaklar da bunlardandır.

‘Amr b. ‘Ubeyd’in hocası Hasan el-Basri’ye ‘Onun ahlakı nasıldır?’ diye sorulduğunda verdiği cevap onun vasıflarını özetler niteliktedir: “Öyle bir adam hakkında soruyorsunuz ki, sanki onu melekler terbiye etmiş ve peygamberler yetiştirmiştir. Bir iş için kalktığında onu yapmadan oturmazdı; bir iş için oturduğunda da onu yapmadan kalkmazdı. Bir şeyin yapılması istendiği zaman, kendisi insanların en çok yapanıydı; bir şeyin de yapılmaması istendiği zaman, kendisi onu insanların ilk terk edeniydi. Onun kadar dışı içine, içi de dışına benzeyen birini görmedim.”⁵⁰ ‘Amr b. ‘Ubeyd, çevresi tarafından zahid, abid ve ahlaklı bir insan olarak tanınıyordu.

‘Amr b. ‘Ubeyd’in ahlaki faziletleri el-Belhi’nin deyimiyile müstakil bir kitaba sığar.⁵¹ Salih b. ‘Amr b. Zeyd’in “‘Amr b. ‘Ubeyd, insanlar içinde din ve dünya işlerini en iyi bilen kimseydi’⁵² demesi onun ahlak noktasındaki yüceliğini pekiştirir mahiyettedir.

‘Amr b. ‘Ubeyd aynı zamanda güçlü bir hitabete sahipti. Onun meclisine katılanlar ondan etkilenirdi ve onların üzerlerinde güçlü bir etki bırakırdı. İnsanlara güzel sözler söyleyip, öğüt verirdi. Onun özlü sözlerinden ve güzel öğütlerinden bir

⁴⁵ Kadı Abdülcebbar, *Fadlu'l-İtizal ve Tabakâtu'l-Mu'tezile*, s.224-228; İbnü’l-Murtazâ, *a.g.e.*, s.147.

⁴⁶ İlhan, Avni, “‘Amr b. ‘Ubeyd”, *DİA*, III, 93.

⁴⁷ İbnü’l-Esir, *a.g.e.*, V, 428.

⁴⁸ Hatîb el-Bağdadi, *a.g.e.*, XII, 166.

⁴⁹ Zehebi, *a.g.e.*, V, 329.

⁵⁰ İbn Hallikan, *a.g.e.*, III, 460; Kadı Abdülcebbar, *a.g.e.*, s. 216.

⁵¹ el-Belhi, *a.g.e.*, s.10.

⁵² İbnü’l-Murtazâ, *a.g.e.*, s.144.

örnek olarak şu rivayet gösterilebilir. ‘Amr b. ‘Ubeyd, Muaviye b. Ömer el-Galabi ölüm döşeğindeyken yanına gidip şu sözleri söylemiştir: ‘Allah seni sağlıklıyken kalben ve organlarla ibadet eden kullarından eyledi. Bu durum (ölüm hali) senden organlarla amel etmeyi kaldırdı. Sadece kalben amel etmeyi mükellef kıldı. Kalbinin üzerine düşen şeyi ver.’⁵³ Bir başka örnek de ‘Amr b. ‘Ubeyd, oğlu ölen Yunus b. Ubeyd’in yanına gitti, baş sağlığı diledikten sonra teselli babında ona şöyle dedi: ‘baban senin aslın, oğlun da senin fer’indir. Aslı ve fer’i giden adamın umulur ki bekası uzun olsun.’⁵⁴

Kadı Abdülcebbar, ‘Amr b. ‘Ubeyd’in belîğ ve fasih olduğunu nakleder. “Onun fasih sözlülüğü, açık konuşması ve dinleyenlerin üzerinde bıraktığı tesirinden dolayı Arapların önde gelen fasih ve belîğ kişileriyle mukayese edilirdi.”⁵⁵

Kendisine söylenen kötü sözlere karşılık kötü söz söylemez, edebini korurdu. Birisi ona gelip ‘*el-Esvari bir sohbetinde durmadan senin kötülüğünden bahsediyor.*’ dediğinde, ‘Amr b. ‘Ubeyd de ona şu karşılığı verdi: ‘*Sen onun sohbetinin hakkını ödemedin. Benim meclisime geldin ve onun konuştuklarını bana getirdin. Onunla tekrar karşılaştığında benden selam söyle ve ona de ki; ölüm hepimizi yakalayacak, kıyamet bizi bir araya toplayacak, en hayırlı hükmü veren Allah hesabımızı görecektir ve hükmünü verecektir.*’ Kadı Abdülcebbar bu kişinin Musa el-Esvari olduğunu ve aynı zamanda irca konusunda aralarında anlaşmazlık olduğunu da nakleder.⁵⁶ Bu olay ‘Amr’ın muhaliflerine karşı ne kadar sabırlı olduğunu delilidir. Yine başka bir rivayete göre bir gün bir adam ‘Amr’ın yanına gelip ona şöyle dedi: ‘*Ey Eba Osman, insanların senin hakkında söyledikleri şeylerden dolayı sana acıyorum.*’ Bunun üzerine ‘Amr ona dedi ki: ‘*Ey kardeşimin oğlu, bu sözlerden birini benden duydun mu?*’ Adam: ‘*Hayır.*’ deyince ‘Amr: ‘*Ben de hepinize acıyorum.*’ diye karşılık verdi.⁵⁷ Bir başka rivayete göre ise bir adam ‘Amr b. ‘Ubeyd’e kötü sözler söyledi. O, elbisesinin bir ucunu tutup yere bıraktı ve ona cevap vermedi. Sonra elbisesinin ucundan tutup silkeledi ve bu da ona cevap oldu.⁵⁸ Rivayetler bize kendisine kötü söz söylenmesine rağmen onun bunlara aynı şekilde karşılık vermediğini aksine kibarca ve zekice cevapladığını gösterir.

⁵³ Şerif el-Murtaza, *a.g.e.*, I, 120.

⁵⁴ Zehebi, *a.g.e.*, V, 331; Şerif el-Murtaza, *a.g.e.*, I, 119.

⁵⁵ Ebü'l-Hasan Abdülcebbar b. Ahmed Kadı Abdülcebbar, *Şerhü'l-Usulü'l-Hamse*, talik Ahmed b. el-Hüseyn b. Ebi Haşim Mankdim, thk. Abdülkerim Osman, 2. bsm., Mektebetu Vehbe, Kahire, 1988/1408, s.588.

⁵⁶ Kadı Abdülcebbar, *Fadlu'l-İtizal ve Tabakâtu'l-Mu'tezile*, s.214; Hatîb el-Bağdadi, *a.g.e.*, XII, 186.

⁵⁷ Hatîb el-Bağdadi, *a.g.e.*, VII, 185-186; Şerif el-Murtaza, *a.g.e.*, I, 118.

⁵⁸ Kadı Abdülcebbar, *Fadlu'l-İtizal ve Tabakâtu'l-Mu'tezile*, s.214.

‘Amr b. ‘Ubeyd mütevazı bir hayat sürmüştür. İnsanları sıkıntıya sokmaktan çekinir, her işini kendisi görmeye çalışırdı. Hatta rivayet edildiğine göre, ‘Amr susadığı zamanlarda bile evine dönene kadar kimseden su istemezdi.⁵⁹ Bir gün Halid b. Safvan ‘Amr b. ‘Ubeyd’e şöyle dedi: “Üzerinde olan borcu ödemek için neden benden (borç) almıyorsun?” ‘Amr şöyle cevap verdi, ‘Kişi başka bir kişiden boyun eğmekten –hor, hakir görülmekten- başka bir şey alamaz. Ve ben bundan hoşlanmıyorum.”⁶⁰

Tüm hayatı boyunca cömertlik timsali olan ‘Amr b. ‘Ubeyd şunları söylemiştir: “Cömertlik, malını ihtiyaç sahiplerine cömertçe bağışlamak ve insanların mallarından uzak durmaktır.”⁶¹ Aynı zamanda kendisine seffâh (cömert, eli açık, civanmert) denilmiş olması da bu yönüne işaret eder.⁶² Ve yine onun ahlakının güzelliğini anlamak adına rivayet edilen şu sözlere de bakılmalıdır. “Kişi ancak insanların elinde olanlara tamah etmeyi bırakırsa, kendisi için istediği şeyi insanlar için de isterse ve ona ağır gelen sözleri (hakaretleri) duyduğunda duymazlıktan gelirse, işte o zaman asil (şerefli, yüce gönüllü) kimselerden olur.”⁶³ Alim ve zahit kimseler sözü ve özü bir olanlardır. İnsanlar için öğüt mahiyetinde söyledikleri sözleri kendileri zaten hayatlarına geçirmişlerdir.

O, kendi nefsi için bile olsa hep hakkın yanında yer almıştır. Hakka şahit olduğunda daima ona yönelmiş ve batılı hemen terk etmiştir. Nitekim Vasıl b. Ata ile yaptığı bir münazarada Vasıl b. Ata’nın haklı olduğunu söylemiş ve kendi görüşünü terk ettiğini açıkça şöyle ifade etmiştir: “Hak ile benim aramda herhangi bir düşmanlık yoktur. Söz, senin sözüdür. Burada bulunanlar şahit olsun ki ben üzerinde bulunduğum görüşü terk ediyorum. Ve Ebu Huzeyfe’nin görüşünü kabul ediyorum.” İnsanlar ‘Amr’ın bu durumunu hoş karşıladılar ve bunu onun dine bağlılığına delil kıldılar.⁶⁴ Kadı Abdülcebbar, bu münazaranın gerçekleştiği sırada ‘Amr b. ‘Ubeyd’in Hasan el-Basri’nin meclisinin liderlerinden olduğunu nakleder.⁶⁵ Buna rağmen o, bunu gurur meselesi yapmamış, hakkın yanında yer almıştır.

⁵⁹ A.g.e., s.220.

⁶⁰ A.g.e., s.215; Şerif el-Murtaza, a.g.e., I, 118.

⁶¹ Şerif el-Murtaza, a.g.e., I, 120.

⁶² Yakubi, *Tarih’ul Yakubi*, II, 363; nakl. Osman Aydın, *İslâm Düşüncesinde Aklileşme Süreci - Mu'tezile'nin Oluşumu ve Ebu'l-Hüzeyl Allaf*, Ankara Okulu yay., Ankara, 2001, s.120.

⁶³ Kadı Abdülcebbar, *Fadlu'l-İtizal ve Tabakâtu'l-Mu'tezile*, s. 214.

⁶⁴ İbnü'l-Murtazâ, a.g.e., s.144-145.

⁶⁵ Kadı Abdülcebbar, *Fadlu'l-İtizal ve Tabakâtu'l-Mu'tezile*, s. 245.

Mutezili alimlerin genelinde görüldüğü gibi ‘Amr b. ‘Ubeyd de ibadete düşkün bir kimseydi. İbn Hallikan’ın, “Amr b. ‘Ubeyd orta boyluydu ve alnında secde izi belirgin olarak bulunuyordu”⁶⁶ demesi de bu noktaya dikkat çeker. O, zühd, takva, vera ve ibadetle meşhurdur. Kaynaklar bize bununla ilgili pek çok rivayet nakleder. Devesini yanına alarak kırk yıl hacca gitmiştir. Devesine ise fakir, zayıf ve güçsüzleri bindirmiştir. Bütün gecesini tek bir rekatla ihya etmiş ve bunu Mescid-i Haram’da birden fazla yapmıştır. Ve kırk yıl yatsı namazının abdestiyle sabah namazını kılmıştır.⁶⁷ Aynı zamanda ‘Amr b. ‘Ubeyd sabah namazında kunut duasını asla terk etmezdi. Selef-i sâlihîn de bunu yapıyordu.⁶⁸ ‘Amr hakkındaki bu rivayetler onun abid ve zahid olduğuna vurgu yapan aşırı övgü ifadeleridir. Araplar genellikle övmek istedikleri kimseler için abartılı ifadeler kullanırlar.

Yine rivayet edildiğine göre Basra’da bir zelzele meydana gelmiştir. Caminin sütunları zelzele sebebiyle eğilmiş ve ayakta olan oturmuş, oturan ise secde haline geçmiştir. Ancak ‘Amr sütuna yakın namaz kıldığı halde bu zelzele onu etkilememiş namazına devam etmiştir.⁶⁹ Bu durum onda ibadete bağlılığındaki ihlase ve mutmain bir imana işaret eder.

İbn Semmak ise ‘Amr’ın ibadet ve zühdüne işaret etmek üzere şunları nakleder: “Amr’ı yürürken geliyor görsem, anne ve babasını defnetmekten dönüyor sanırdım. Onu otururken görsem kısas için oturmuş olduğunu sanırdım. Konuşurken görsem, cennet ve cehennem sanki yalnız kendisi için yaratılmış olduğunu sanırdım.”⁷⁰

‘Amr b. ‘Ubeyd’in zühd noktasındaki faziletlerini daha iyi anlamamız için yaptığı dualara da bakmamız gerekir. Onun devamlı şöyle dua ettiği rivayet edilir: “Allah’ım beni sana muhtaç olmakla zenginleştir, senden müstağni olmakla zenginleştirme.”⁷¹ Bütün hayatını Allah’ın rızasını kazanmak üzere adayan ‘Amr’ın

⁶⁶ İbn Hallikan, *a.g.e.*, III, 460; Taşkoprızade, *a.g.e.*, II, 165.

⁶⁷ el-Belhi, *a.g.e.*, s.10; Kadı Abdülcebbar, *Fadlu'l-İtizal ve Tabakâtu'l-Mu'tezile*, s. 213; İbnü'l-Murtazâ, *a.g.e.*, s.144.

⁶⁸ Kadı Abdülcebbar, *Fadlu'l-İtizal ve Tabakâtu'l-Mu'tezile*, s. 220.

⁶⁹ *A.g.e.*, s. 213-214.

⁷⁰ İbnü'l-Murtazâ, *a.g.e.*, s.144; el-Belhi, *a.g.e.*, s.10. (İbn Semmak’tan farklı ibarelerle rivayet ediyor.)

⁷¹ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe Dîneverî İbn Kuteybe, *Uyunü'l-Ahbar*, thk. Yusuf Ali Tavi, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1986, II, 314; Ebû İshak İbrâhim b. Ali b. Temim el-Kayrevani Husrî, *Zehrü'l-âdâb ve semerü'l-elbab*, şerh Zekî Mübârek, 2.bs., Matbaat-u Hicazi, Kahire, t.y., I, 144; Hüseyin Hansu, *Mutezile ve Hadis*, Otto yay., Ankara, 2012, s.189.

ölüm döşegindeyken yaptığı duada da her zaman nefsinin hevasını Allah'ın rızasına tercih ettiğini belirtmiştir.⁷²

‘Amr b. ‘Ubeyd abid, zahid, takva, vera ve ibadet sahibiydi. Her zaman hakkın yolunu tutup, iyiliği emredip kötülükten sakındırmıştır. Dünya malına, makama ve şöhrete itibarı yoktur. Güzel ahlaklı ve fasih bir dile sahipti. Tüm bunlar ‘Amr b. ‘Ubeyd’in örnek alınacak bir şahsiyet olduğunu gösterir niteliktedir.

1.6. ESERLERİ

‘Amr b. ‘Ubeyd’in hayatını konu edinen pek çok eserde ona ait pek çok hutbe ve risalelerin olduğu nakledilir. İbn Hallikan: “Onun hutbeleri, risaleleri ve adl ve tevhid hakkında pek çok sözleri vardır.” der.⁷³ Ancak müellifin eserleri içinde günümüze kadar ulaşan, Hasan el-Basri’den rivayet ettiği ve birkaç sayfeden oluşan tefsir risaleleridir. Kaynaklar bize bu eserlerin birkaçının ismini zikreder. İsmi geçen eserleri şöyle sıralayabiliriz.

6.1.1. Kitabü’t-Tefsir an Hasan el-Basrî

Bu kitap ‘Amr b. ‘Ubeyd’in Hasan el-Basri’den öğrenip naklettiği Kur’ân tefsiridir. İbn Hallikan, Taşkoprizade ve İbnü’n-Nedim bize bu kitabın varlığını naklederler.⁷⁴ Bu kitabın birkaç sahifesi Fuat Sezgin’in tahkikleri sonucunda ortaya çıkarılmıştır.⁷⁵

6.1.2. Kitabü’r-Red ‘ale’l-Kaderiyye

Bu kitabın konusu Cebriyye’nin kader görüşünü red hakkındadır. ‘Amr b. ‘Ubeyd ve arkadaşları cebr görüşünün yanlışlığını ispatlamaya çalışmışlardır.⁷⁶ ‘Amr b. ‘Ubeyd cebr fikrini savunanları Kaderiyye olarak isimlendirip, kendilerine yapılan Kaderiyye nitelemesini muhaliflerine yöneltmiştir. İbn Hallikan, Taşkoprizade ve İbnü’n-Nedim bize bu kitabın varlığını naklederler.⁷⁷

⁷² İbn Hallikan, *a.g.e.*, III, 462; Kadı Abdülcebbar, *Fadlu'l-İtizal ve Tabakâtu'l-Mu'tezile*, s. 220.

⁷³ İbn Hallikan, *a.g.e.*, III, 462.

⁷⁴ Ebû'l-Ferec Muhammed b. İshak İbnü’n-Nedim, *El-Fihrist*, thk. Rıza Teceddüd, Tahran, 1971, s. 203; İbn Hallikan, *a.g.e.*, III, 462; Taşkoprizade, *a.g.e.*, II, 165.

⁷⁵ Fuat Sezgin, *GAS*, I, 597; nakl. İlhan, Avni, “‘Amr b. ‘Ubeyd”, *DİA*, III, 94.

⁷⁶ Muhammet Salih, *a.g.e.*, s.49.

⁷⁷ İbnü’n-Nedim, *a.g.e.*, s. 203; İbn Hallikan, *a.g.e.*, III, 462; Taşkoprizade, *a.g.e.*, II, 165.

6.1.3. Kitabu'l-'Adl ve't-Tevhid

Bu kitap adından anlaşılacağı üzere Mutezile'nin beş esasından ilk ikisi olan tevhid ve adl hakkında yazılmıştır. İbn Hallikan, Taşkoprizade ve İbnü'n-Nedim bize bu kitabın varlığını naklederler.⁷⁸

“Amr b. 'Ubeyd'in zikredilen eserlerinden başka birçok hutbe ve risalesinin bulunduğu kaydedilmektedir.”⁷⁹ Ancak kaynaklar yukarıda sayılan eserlerin üzerinde daha çok durmuşlardır.

⁷⁸ İbnü'n-Nedim, *a.g.e.*, s. 203; İbn Hallikan, *a.g.e.*, III, 462; Taşkoprizade, *a.g.e.*, II, 165.

⁷⁹ İlhan, Avni, “Amr b. 'Ubeyd”, *DİA*, III, 94.

İKİNCİ BÖLÜM:

İLMİ ŞAHSİYETİ

2.1. KELAM İLMİNDEKİ YERİ

Muhtelif kaynaklar ‘Amr b. ‘Ubeyd’in çağında alimlerin en üstünü olduğu konusunda fikir birliği içindedirler. Dini konularda insanların en bilginiydi. Ancak insanlar onun içtihatlarını itizalinden dolayı kabul etmiyorlardı. O, müçtehit bir imamdı.⁸⁰ İlim, zühd ve faziletteki yeri nakledilenlerden daha fazladır.⁸¹

‘Amr b. ‘Ubeyd’in ilimdeki faziletine vurgu yapan pek çok rivayet vardır. Muaz b. Muaz şöyle rivayet etti, “Basra’da Hasan’ın sözlerini, ‘Amr b. ‘Ubeyd’den başka ezberleyen yoktur.” ‘Amr b. ‘Ubeyd’in çağdaşı olan Süfyan b. Uyeyne ise, “Gözüm, ‘Amr b. ‘Ubeyd gibi birini görmedi ve ondan daha bilgin birini görmedim.” der.⁸² Mücahid ve başka birçok alimi görmesine rağmen Süfyan b. Uyeyne’nın bu görüş ‘Amr’ın bu noktadaki üstünlüğüne dikkat çeker.⁸³

Ebu’l Ferec İsfehani’nin naklettiğine göre Basra’da altı kelamcı bulunmaktaydı. Bunlar Ezd kabilesine mensup bir şahsın evinde toplanarak tartışmalar yaparlardı. Bu kimseler Vâsıl b. ‘Ata, ‘Amr b. ‘Ubeyd, Beşşar b. Bürd, Salih b. Abdulkuddüs, Abdülkerim b. Ebi’l Avca ve ev sahipleridir.⁸⁴ ‘Amr b. ‘Ubeyd bir kelamcı olarak tanınıyordu ve o akli argümanları iyi kullanan biriydi. Görüşlerini ifade ederken kimseden sakınmaz ve çekinmezdi. Güçlü bir cedele sahipti. Onu dinleyenleri etkisi altına alır ve insanı etkileyen şiirler söylerdi.

‘Amr b. ‘Ubeyd, kelam ilminin doğuşunda etkili olan en önemli isimlerdendir. Kelam ilmine vakıf olarak akli daha fazla öncelenmiştir. O, din meselelerinde Hasan el-Basri ile Vâsıl b. ‘Ata’dan daha çok akla dayanmış ve ileri gitmiştir. Ona göre ‘Din, düşünenlerin akıllarında Allah’ın hüccetinin tekriridir.’⁸⁵

İlk kelamî fikirlerin oluşmasında önemli katkıları olan ‘Amr b. ‘Ubeyd döneminin özellikle itikadi sorunlarıyla yakından ilgilenmiş ve görüşlerini açıkça belirtmiştir. Kaynaklar ‘Amr b. ‘Ubeyd’in itikadi görüşlerinin çoğunlukla Vâsıl b. Ata’nın görüşleriyle uyumlu olduğu noktasında ittifak halindedirler. Vâsıl’ın düşünceleri ise dört temel ilkeye dayanır. İlki, Allah’ın ilim, hayat ve irade gibi sıfatların kabul edilmemesi, ikincisi, kader konusu, üçüncüsü, el-menzile beyne’l-

⁸⁰ Taşkoprızade, *a.g.e.*, II, 165.

⁸¹ Kadı Abdülcebbâr, *Fadlu'l-İtizal ve Tabakâtu'l-Mu'tezile*, s.212.

⁸² el-Belhi, *a.g.e.*, s.11.

⁸³ İbnü'l-Murtazâ, *a.g.e.*, s. 144.

⁸⁴ Ebu’l Ferec İsfehani, *Egani*, III, 24; nakl. Aydınlı, *a.g.e.*, s.118.

⁸⁵ İbn Abdürabbih, *a.g.e.*, II, 268; Neşşar, *a.g.e.*, II, 206.

menzileteyn (kebîre işleyenin imanla küfür arasında bir durumda bulunması düşüncesi), dördüncü olarak Cemel ve Siffin savaşına katılanların hangisi olduğu bilinmemekle birlikte birinin mutlaka hatalı olduğu. ‘Amr b. ‘Ubeyd, Vâsıl b. ‘Atâ’ya bu fikirlerinden ilk üçüne tabi olmuştur. Ayrıca o, Cemel savaşına katılanların fasık olduğunu belirtmiştir.⁸⁶

Vasıl b. ‘Ata daha sonra mezhebin esaslarından olacak tevhid, el-menzile beyne’l-menzileteyn, el-emru bi’l-maruf ve’n-nehî ani’l-münker esasları üzerinde daha çok durmuş ve geliştirmiştir. ‘Amr b. ‘Ubeyd ise adalet, el-va’d ve’l-vaîd esaslarını geliştirmiştir.⁸⁷ Yine İbn Teymiyye de ‘Amr b. ‘Ubeyd’in bilhassa kader ve vaîd konularında Mutezile ekolüne tesir ettiğini kaydeder.⁸⁸

Kader esası ‘Amr b. ‘Ubeyd’le farklı bir hüviyet kazanmıştır. Daha çok Allah’ın adaleti ve insanın mesuliyeti konularında yoğunlaşmıştır. Hakkındaki rivayetler incelendiğinde kaderî tartışmaların merkezinde onun isminin yer aldığı görülür.⁸⁹ El-va’d ve’l-vaîd esasında dönemdeki görüşlere nazaran farklı bir görüş belirten ‘Amr b. ‘Ubeyd’dir. Bu ilkenin teşekkülünde ‘Amr b. ‘Ubeyd’in önemli bir yeri bulunmaktadır. O, Allah’ın va’dini yerine getirmesini gerektiği gibi vaîdini de yerine getirmesinin gerekli olduğu, bunu yapmamasının Allah’ın adaleti ile çelişeceği bunun ise imkânsız olduğunu söylemiştir.⁹⁰

Hasan el-Basri’nin vefatından sonra ilim meclisinde hocalarının yerini dolduracak iki liderden biri olan ‘Amr b. ‘Ubeyd, diğer lider olan Katade ile anlaşmazlıkları sonucu ondan ayrılmış ve ayrı bir mecliste öğrencileriyle toplanmıştır.⁹¹ Bu mecliste ‘Amr b. ‘Ubeyd itikadi fikirlerini yayıyor ve ilmi tartışmalarla dönemin sorunları konuşuluyordu.

⁸⁶ Ebü'l-Feth Taceddin Muhammed b. Abdülkerim Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal: Dinler, Mezhepler ve Felsefi Sistemler Tarihi*, çev. Mustafa Öz, haz. Mehmet Dalkılıç, Litera yayıncılık, İstanbul, 2008, s.60.

⁸⁷ İlyas Çelebi, “Mu‘tezile”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul, 1991, XXXI, 393.

⁸⁸ İbn Teymiyye, *Mecmu‘u’ Fetava*, XII, 311; nakl. İlhan, Avni, “Amr b. ‘Ubeyd”, *DİA*, III, 94.

⁸⁹ Aydın, *a.g.e.*, s. 83.

⁹⁰ *A.g.e.*, s.66.

⁹¹ Şerif el-Murtaza, *a.g.e.*, I, 116.

‘Amr b. ‘Ubeyd’in görüşlerini kendisinden sonra ‘Amriyye (‘Amraviyye) fırkası ile devam ettirmiştir.⁹² Bişr b. Mu’temir de onun görüşlerinin ‘Amriyye fırkası aracılığıyla devam ettiğini söylemiştir.⁹³

2.2. MUTEZİLE EKOLÜNDEKİ YERİ

Mu‘tezile, kelim ilmini ilk defa kuran ve büyük kelimciler yetiştiren önemli bir mezheptir. Fikir tarihinde büyük akisler ve silinmez tesirler bırakmıştır.⁹⁴ İtikadi alanı sistematik bir şekilde ifade eden ilk mezheptir. İlk Mutezilîler Vasıl b. ‘Ata ve ‘Amr b. ‘Ubeyd’tir. Bunlar aynı zamanda bu fikrî hareketin iki öncüsü kabul edilirler. Onlar Mutezile’nin yapmış olduğu işin gerçek cevherini temsil ederler.

‘Amr b. ‘Ubeyd, ekolde dördüncü tabakada zikredilir ve Mutezile’nin Basra koluna mensuptur.⁹⁵ Basra mutezilesi aynı zamanda mezhebin kurucusudur. Daha orijinal ve müstakil düşünebilmiş, fikirlerini fiil-eylem sahasına intikal ettirip baskı vasıtası olarak kullanmamıştır.⁹⁶

İlk dönem Mutezilî hareketin öncülerinden olan ‘Amr b. ‘Ubeyd’in, bu hareketin oluşmasındaki önemi büyüktür. Bu ekol Vasıl b. Ata’ya nispet edildiği kadar ‘Amr b. ‘Ubeyd’e de nispet edilir. Mutezile’yi Vasıl b. Ata’ya nispet eden pek çok kaynak vardır.⁹⁷ Bu kaynaklar itizal sebebini Hasan el-Basri’nin ders halkasında bulunan Vasıl b. Ata’nın mürtekib-i kebîrenin durumu ile ilgili sorulan soru hakkında hocasından önce davranıp cevap vermesine isnad ederler.

Ancak Mutezile’yi Vasıl ve ‘Amr’ın ikisine birden nispet eden hatta ‘Amr b. ‘Ubeyd’i daha çok ön plana çıkaran kaynaklar da vardır. Bununla ilgili Kadı Abdülcebbar şunu söyler: “Mutezile ismi ‘Amr b. ‘Ubeyd ve arkadaşlarına Hasan el-Basri’nin ölümünden sonra ve Katade’nin ilim halkasından ayrıldıktan sonra yani Hasan

⁹² Ebu Mansur Abdülkahir b. Tahir b. Muhammed Temimi Bağdadi, *Mezhepler arasındaki farklar: el-Fark beyne'l-Fırak*, trc. Ethem Ruhi Fıglalı, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara, 1991, s.86; Ebü'l-Muzaffer el-İsferayini, *et-Tebzir fi'd-din ve temyizü'l-fırakati'n-naciye ani'l-firaki'l-hâlikin*, thk. Kemâl Yusuf el-Hût, Âlemül-Kütüb, Beyrut, 1983, s.69; Bekir Topaloğlu, *Kelam İlmi Giriş*, Damla yay. İstanbul, 2010, s.165.

⁹³ İlhan, Avni, “‘Amr b. ‘Ubeyd”, *DİA*, III, 94.

⁹⁴ Süleyman Uludağ, *İslam'da İnanç Konuları ve İttidâ Mezhepler*, Marifet yay. İstanbul, 2002, s.356.

⁹⁵ Kadı Abdülcebbar, *Fadlu'l-İtizal ve Tabakâtu'l-Mu'tezile*, s.196.

⁹⁶ Topaloğlu, *a.g.e.*, s.164.

⁹⁷ Şehristani, *a.g.e.*, s.60; Bağdadi, *a.g.e.*, s.86; Şerif el-Murtaza, *a.g.e.*, I, 116; Taşköprizade, *a.g.e.*, II, 165.

el-Basri'nin halkasından ayrıldığından dolayı verildi.”⁹⁸ Şerif el-Murtaza ise bize şunları nakleder: “Hasan el-Basri'nin ölümünden sonra Katade, Hasan el-Basri'nin yerine geçti. O (Katade) ve ‘Amr, Hasan el-Basri'nin meclisindeki öğrenciler arasında öne çıkan iki liderdi. Aralarında anlaşmazlık çıktı. Bunun üzerine ‘Amr b. ‘Ubeyd, Katade'nin meclisinden itizal etti. Hasan el-Basri'nin öğrencilerinden bir kısmı da ‘Amr b. ‘Ubeyd'in etrafında toplandılar. Katade meclisinde oturduğunda ‘İtizal edenler (Mutezile) ne yaptı?’ diyerek ‘Amr b. ‘Ubeyd ve arkadaşları (öğrencileri) hakkında soru sorardı. Bunun üzerine böyle isimlendirildiler.”⁹⁹ Yine Katade, kendisine ‘Amr b. ‘Ubeyd ve arkadaşlarını soranlara “İşte bunlar itizal edenlerdir. (Mutezilî olanlardır.)” diye cevap verirdi.¹⁰⁰ Bu rivayetlerde Katade'nin, itizal ismini ‘Amr ve arkadaşlarını kastetmek için verdiğini görürüz. Kadı Abdülcebbar'ın Mutezile isminin nasıl oluştuğuna dair şu sözleri durumu daha çok pekiştirir niteliktedir: “‘Amr, Katade'nin halkasından ayrıldığı için Hasan el-Basri'nin ders halkasından itizal etti. Ve Katade dedi ki; ‘Amr, Mutezilî oldu.”¹⁰¹ Katade ve ‘Amr b. ‘Ubeyd arasındaki ayrışma büyük ihtimalle akli te'vil ve hadisleri reddetme etrafında dönmüştür. İşte bu akli eğilim, Mutezile ekolünün düşünce temeli ve yöntemidir.¹⁰²

Hayyat, Bişr b. el-Mutemir'in dilinden, ona nispet dilen Cehmiyye ve Mutezile'nin arasını ayıran beyitlerden nakletti. Bu beyitlerde Mutezilî olmanın verdiği gurur ve ‘Amr b. ‘Ubeyd ve arkadaşlarının önemini vurgulayarak onun Mutezile'nin önderi kabul ettiği nakledilir.¹⁰³

Mutezilî rivayetler dışında ‘Amr b. ‘Ubeyd'in Mutezile'deki konumuna ve Mutezilî olarak isimlendirilmesine işaret eden kaynaklar da bulunmaktadır. İbn Hallikan, ‘Amr b. ‘Ubeyd'i çağındaki Mutezile şeyhi olarak kabul eder.¹⁰⁴ Husrî de şunları nakleder: “‘Amr b. ‘Ubeyd çağında Mutezilenin lideridir. Mahlukât (insan fiilleri) hakkında ilk konuşandır. Hasan el-Basri'nin meclisinden itizal etti ve o ilk

⁹⁸ Kadı Abdülcebbar, *Fadlu'l-İtizal ve Tabakâtu'l-Mutezile*, s.122.

⁹⁹ Şerif el-Murtaza, *a.g.e.*, I, 116.

¹⁰⁰ Kadı Abdülcebbar, *Fadlu'l-İtizal ve Tabakâtu'l-Mutezile*, s.122.

¹⁰¹ Ebü'l-Hasan Abdülcebbar b. Ahmed Kadı Abdülcebbar, *el-Muhit bi't-teklif*, thk. Ömer es-Seyyid Azmi, eş-Şirketü'l-Misriyye, Kahire, t.y., s.422.

¹⁰² Muhammet Salih, *a.g.e.*, s.43.

¹⁰³ Ebü'l-Hüseyn Abdürrahim b. Muhammed b. Osman Hayyat, *el-İntisar ve'r-red ala İbnü'r-Ravendi el-Mülhid, Kitabü'l-İntisar*, thk. H. S. Nyberg, Lecnetü't-Te'lif ve't-Terceme ve'n-Neşr, Kahire, 1925/1344, s.134; Muhammet Salih, *a.g.e.*, s.40-41.

¹⁰⁴ İbn Hallikan, *a.g.e.*, III, 460.

Mutezilidir.”¹⁰⁵ Şerişi ise şöyle dedi: “...‘Amr b. ‘Ubeyd Ehl-i Sünnet mezhebini terk etti. Hasan el-Basri’den itizal etti ve Mutezile ona nispet edildi.”¹⁰⁶ İbn Kuteybe de şunları ekler, “‘Amr b. ‘Ubeyd kader görüşüne sahipti ve ona davet ederdi. O ve arkadaşları Hasan el-Basri’den itizal ettiler ve Mutezile olarak isimlendirildiler.”¹⁰⁷

Vasıl b. Ata’nın *el-menzile beyne’l-menziletayn* sözü ile Hasan el-Basri’nin ders halkasından ayrılması, Mutezilî ekolün oluşumunda ele alınacak tek ve en önemli sebep değildir. İtizal tek bir olaya indirgenemez. Bu ekolün oluşumunda birden fazla etkenin rol aldığını söyleyebiliriz. Eğer Vasıl b. Ata’nın, Hasan el-Basri’nin vefatından önce hocasının ders halkasından tamamen ayrıldığını söylersek, Vasıl’ın hocasının vefatına kadar aralarında olan hoca-öğrenci ilişkisini sürdürdüğünü görmezden gelmiş oluruz. Ve aynı zamanda Vasıl’ın hocasının vefatından sonra ‘Amr b. ‘Ubeyd’e gönderdiği mektupta Kur’ân ve sünnet konusunda aşırı te’vili terk edip hocasının mezhebine geri dönmeyi istemesini¹⁰⁸ de görmezden gelmiş oluruz. Dolayısıyla Vasıl b. Ata’nın *mürtekib-i kebîre* ve *el-menzile beyne’l-menziletayn* meselesini Mutezile’nin oluşumundaki tek ve temel sebep olarak görmemek gerekir. ‘Amr b. ‘Ubeyd’in üzerinde durduğu Kur’ân ve sünnetteki akli te’vil, kader ile ilgili görüşü ve el-va’d ve l-vaîd meseleleri de ekolün Mutezile ismi ile anılmasında ve Mutezilî esasların oluşmasında doğrudan katkıları yadsınamaz. ‘Amr b. ‘Ubeyd bu meselelerle Vasıl b. Ata’dan daha fazla ilgilenmiştir.¹⁰⁹

Bütün bu geçen rivayetlerden şunu çıkarmamız mümkündür ki itizalin sebebi sadece el-menzile beyne’l-menziletayn meselesi değil aynı zamanda ‘Amr b. ‘Ubeyd’in akli te’vil ve kader görüşüdür. ‘Amr b. ‘Ubeyd, Vasıl b. Ata ile aynı meclislerde bulunmuş iki dostturlar. Aynı zamanda Vasıl b. Ata’nın hitabetinin ve cedelinin güçlü olmasından ötürü ‘Amr, meclislerde devamlı olarak onu takdim etmiştir. Vasıl b. Ata’nın ölümünden sonra ekolün liderliği ‘Amr b. ‘Ubeyd’e geçmiştir ve liderliği on üç yıldan fazla sürmüştür.

Sonuç olarak ‘Amr b. ‘Ubeyd’in Mutezile içindeki önemi büyüktür. O, bir mezhep oluşumu için gayret göstermemiş olmasına rağmen Mutezile’nin temel yapı taşlarının oluşumunda etkin rol oynamıştır. Vasıl b. Ata ile beraber o ilk Mutezilî

¹⁰⁵ Husrî, *a.g.e.*, I, 143.

¹⁰⁶ Şerişi, *a.g.e.*, s. 181.

¹⁰⁷ İbn Kuteybe, *El-Maarif: Nebiler ve Sahabilerin Sireti*, s.336.

¹⁰⁸ İbn Abdürabbih, *a.g.e.*, II, 386-387.

¹⁰⁹ Muhammed Salih, *a.g.e.*, s. 42-43.

liderdir. Mutezile ismi sadece Vasıl b. Ata'ya nispet edilmemelidir. Bu ekolün oluşmasında Vasıl b. Ata'nın olduğu kadar 'Amr b. 'Ubeyd'in de büyük payı vardır. Her ikisinin de Mutezilî düşüncenin ortaya çıkmasında, gelişmesinde ve yayılmasında katkılarının olduğu yadsınamaz bir gerçektir.

2.3. DİĞER İLİMLER ARASINDAKİ YERİ

2.3.1. Hadis İlmindeki Yeri

'Amr b. 'Ubeyd, bir hadisçi olarak meşhurdur ve hadis rivayet eden ilk kelamcılardan biridir.¹¹⁰ O, tabiini ve ondan sonrakileri gördü. Onlardan ve sika ravilerden rivayette bulundu. Muâz b. Muâz şöyle rivayet etti: "Basra'da Hasan'ın sözlerini, 'Amr b. 'Ubeyd'den başka ezberleyen yoktur."¹¹¹ Bu rivayet onun hocasından hadis dahil olmak üzere pek çok şey aldığına işaret eder. Hakkındaki rivayetler muhaddis olması sebebiyle daha çok hadisçilerin yazdığı eserlerde yoğunlaşmıştır.¹¹²

Mutezile'de bilgi kaynaklarından biri olarak kabul edilen, 'haber' kapsamında değerlendirilen hadis, öncelikle itikadi esaslara ne derece kaynaklık edebileceği açısından ele alınmıştır. Sünnet, şer'î bir delil olarak kabul edilmektedir. Sünnet veya hadisi bir bütün olarak reddeden herhangi bir Mutezilî âlimi bulunmamaktadır.¹¹³

Bazı Mutezilîler, sünnetin anlamını ve kapsamını sadece Hz. Peygamberin dinî nitelikteki söz ve fiilleriyle sınırlı tutarak, sahabe ve tabiin uygulamalarını sünnet olarak kabul etmemektedirler. 'Amr b. 'Ubeyd de sahabe uygulamasını sünnet olarak kabul etmemiştir. Ona göre bir davranışın sünnet olabilmesi için, onun Hz. peygambere ait olduğunun kesinleşmiş olması ve dini bir nitelik taşıması gerekir.¹¹⁴ Rivayet edildiğine göre Muâz b. Muâz, boşanmış olan kadının mirası hakkında 'Amr'la konuşurken ona, Osman'ın onu varis kılan uygulamasını hatırlatır. 'Amr ise 'Hayır, varis olamaz.' der. Muâz, 'İşte, benim delilim Osman'ın uygulamasıdır.' deyince 'Amr, 'Osman ne delildir

¹¹⁰ Ebu'l-Hasen Ali b. İsmail Eş'ari, *Makâlâtü'l-İslamiyyin ve İhtilafu'l-Musallin*, çev. Mehmet Dalkılıç, Ömer Aydın, Kabalcı yay. İstanbul, 2005, s.195.

¹¹¹ el-Belhi, *a.g.e.*, s.11.

¹¹² Osman Aydın, "İlk Mutezile'nin Özgür İrade Söylemi: 'Amr b. 'Ubeyd ve Kader Anlayışı", *Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Çorum, 2002/2, s.141.

¹¹³ Hansu, *a.g.e.*, s. 165

¹¹⁴ Hansu, *a.g.e.*, s. 111.

ne de sünnettir.’ Başka bir rivayette ise, ‘Osman’ın uygulaması sünnet değildir.’ şeklinde cevap vermiştir.¹¹⁵

‘Amr b. ‘Ubeyd hadis rivayet etmiş önemli Mutezilî imamlarındandır. Kaynaklarda ‘Amr’a nispet edilen hadislerle ilgili bir eser bulunmamaktadır. Sellâm b. Mutî’nin şu sözünden anlaşıldığına göre, ‘Amr’ın doğrudan hadislerle ilgili, *es-Sahîfe* adlı eseri bulunmaktadır. Ancak günümüze kadar ulaşmamıştır. Sellâm şöyle demiştir: “Amr b. ‘Ubeyd’in sahifesiyle Allah’a varmaktansa, Haccac’ın sahifesiyle varmayı tercih ederim.”¹¹⁶ Öte yandan Süfyân b. Uyeyne’nin ‘Amr b. ‘Ubeyd’ten, büyük bir kitap tutacak kadar hadis yazdığı, sonra da kitabı, onun kardeşinin oğluna hibe ettiği rivayet edilmiştir.¹¹⁷ Bu rivayetler ‘Amr b. ‘Ubeyd’in aynı zamanda bir muhaddis olduğunu ve aktif bir şekilde hadis rivayetinde bulunduğunu gösterir.

‘Amr’ın Enes b. Mâlik, Hasan el-Basrî, Ebû’l-Aliyye ve Ebû Kilâbe’den rivayetleri vardır. Ondan da içlerinde Hammâd b. Zeyd, Hammâd b. Seleme, Yezîd b. Zurey’, Ebu Avâne, İbn Abdilvâris, Yahyâ b. Saîd el-Kattân, Alî b. Âsım, Süfyân b. Uyeyne gibi isimlerin bulunduğu 23 hadisçi rivayet etmiştir.¹¹⁸ El-Belhi, Ebu Hanife’nin öğrencilerinin ‘Amr’ın rivayetlerine itimat ettiklerini belirtmiştir. Bunlar arasında Ebû Yusuf, Ebû Mutî ve diğerlerini saymıştır.¹¹⁹

“Hadis kitaplarında, senedinde ‘Amr b. ‘Ubeyd’in isminin açıkça zikredildiği 31’i merfû, diğerleri de çoğu Hasan el-Basrî’nin fetvalarından ibaret olan toplam 46 rivayet bulunmaktadır. Bunların dağılımı şöyledir: Ma’mer’in Câmî’i:1, Abdurrazzâk: 18, İbn Ebî Şeybe: 1, Ahmed b. Hanbel’in Müsned’i: 3, Bezzâr: 2, İbn Mâce: 1, Taberânî’nin el-Mu’cemu’l-*evsât* ve el-*kebîr*’i: 10, Beyhâkî’nin Sünen’i: 5, Mecme’uz-*zevâ’id*’i: 5.”¹²⁰

Ancak, senedinde ‘Amr b. ‘Ubeyd’in isminin tedlis edildiği veya kısaltma yoluyla geçtiği başka rivayetler de bulunmaktadır. Erken dönem eserleri olan Abdurrazzâk ve İbn Ebî Şeybe’nin Musannef’lerinde ‘Amr b. ‘Ubeyd ismi yerine ‘an

¹¹⁵ Hatîb el-Bağdadi, *a.g.e.*, XII, 176; Ebi’l-Hasan Ali b. Ömer b. Ahmed Dârekutni, *Ahbaru ‘Amr b. ‘Ubeyd ve Kelamuhu fi’l- Kur’ân*, Zahirîyye ktp., nr. 106/107, Dîmeşk, t.y. s.5b-6b.

¹¹⁶ Zehebi, *A’lamu’n-nubela*, VII, 428; nakl. Hansu, *a.g.e.*, s.192.

¹¹⁷ Mizzi, *Tehzibu’l-kemal*, XXII, 126; nakl. Hansu, *a.g.e.*, s.195.

¹¹⁸ Mizzi, *Tehzibu’l-kemal*, XXII, 123-124; nakl. Hansu, *a.g.e.*, s. 191.

¹¹⁹ el-Belhi, *a.g.e.*, s.41.

¹²⁰ Hansu, *a.g.e.*, s. 192.

Amr an'il-Hasan' veya 'an raculin an'il-Hasan' şeklinde müphem bırakılan 50'den fazla rivayet vardır.¹²¹

'Amr b. 'Ubeyd'in hadis kitaplarında geçen rivayetlerinde isminin çıkarılması, hadisçilere olan tenkitçi tavrı, dönemindeki fikirlere nazaran savunduğu görüşlerinin farklılığı ve siyasi konumu ile ilgilidir. Watt'a göre ise, bu karşı çıkış ve hücumlar; fikirlerinin savunucusu olarak 'Amr b. 'Ubeyd'in büyük şevk ve gayretinden ve onun Mu'tezile tarafından kendi kurucularından biri konumuna çıkarılmasından kaynaklanmaktadır.¹²² Ayrıca 'Amr b. 'Ubeyd'in kaderi benimseyen görüşe karşı çıkararak bu konuda nakledilen bütün hadisleri reddetmesi¹²³ de muhaddislerin hedefi haline gelmesine neden olmuştur.

'Amr b. 'Ubeyd hakkındaki rivayetler, olumsuz düşünceler ve kötüler bazı şahıslarda düğümlenmiştir. Bu şahıslar, Yunus b. Ubeyd, İbn Avn ve Eyyûb et-Teymî adındaki muhaddislerdir. Bunlarla 'Amr b. 'Ubeyd arasındaki sürtüşme üst düzeydedir. Muhtemelen sonraki nesillere 'Amr b. 'Ubeyd ile ilgili nakledilenler, bu şahısların onun hakkındaki düşünceleridir. Bu hadisçiler, 'Amr b. 'Ubeyd'in sikâ kabul edilemeyeceğini, hadislerini yazmadığını, hadislerinin metrûk olduğunu, yalan söylediğini, Hasan el-Basri adına, onun söylemediği hadisleri rivayet ettiğini ve sahabeye sövdüğünü iddia ederler.¹²⁴ Bu şahıslardan biri olan Yunus b. 'Ubeyd'in, 'Amr b. 'Ubeyd'in sohbetlerine katıldığını öğrendiğinde oğlunu şöyle azarladığı ve bunu birkaç defa tekrarladığı rivayet edilir, 'Ey oğulcuğum! Seni zina yapmaktan, çalmaktan ve içki içmekten sakındırırım. Fakat bütün bunlara rağmen 'Amr b. 'Ubeyd ve arkadaşlarının görüşlerini benimsemiş olarak Allah'ın huzuruna varmaktansa, bu günahlarla varman bana daha sevimli gelir.'¹²⁵ Bu rivayet aradaki sürtüşmenin boyutunu göstermesi açısından önemlidir. Yine başka bir rivayete göre 'Amr b. Avn el-Kaysî ('Amr b. en-Nadr), 'Amr b. 'Ubeyd'le bazı konularda konuştuğundan sonra, 'Bizim arkadaşlarımız böyle söylemiyor' demesi üzerine 'Amr b. 'Ubeyd, 'Arkadaşlarının

¹²¹ Dağılımı için bakınız; Hansu, *a.g.e.*, s. 196.

¹²² Montgomery Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. Ethem Ruhi Fıçlalı, Sarkaç yay. Ankara, 2010, s. 133.

¹²³ İlhan, Avni, "'Amr b. 'Ubeyd", *DİA*, III, 93.

¹²⁴ Aydınli, *a.g.m.*, s. 139.

¹²⁵ Dârekutni, *a.g.e.*, s. 4b.

kimlerdir?’ diye sormuştur. ‘Eyyûb, İbn Avn, Yunus ve et-Teymî’ cevabını alınca da ‘Onlar mürdardırlar, ruhsuz ölülerdir.’ diyerek onları eleştirmiştir.¹²⁶

Görüş ayrılıkları sebebiyle aralarındaki mücadele birbirlerini rüyalarda itham etmeye kadar ulaşmıştır. Kurayş b. Enes rüyada ‘Amr’ı üzerinde teninin gözüktüğü ince bir gömlekle görür ve bu durumu onun dininin yufkalığına ve zayıflığına işaret ettiğine yorar.¹²⁷ Başka bir rivayette, Katade, onunla ilgili olarak bir başkasının naklettiği ‘Amr’ın rüyasında Kur’ân’dan bir ayeti silmeye çalıştığını ve bunu yaparken de "Ben onu daha iyisiyle değiştiriyorum" dediğini anlatmıştır.¹²⁸ İsmail b. Mesleme el-Kanebî de bir gün rüyasında Hasan b. Ebî Cafer’i öldükten sonra görür, bu şahıs ona "Eyyub, Yunus ve İbn Avn cennettedir." der. El-Kanebî, ‘Amr b. ‘Ubeyd’in durumunu da sorar. Onun cehennemde olduğu cevabını alır. Bu konuşmanın iki veya üç kez başka rüyalar da yineleniğini vurgular.¹²⁹ Tüm bu ithamlar ‘Amr’ın hadisçiler tarafından sika kabul edilmemesi için yapılmıştır.

Muhaddislerin bu sert tutumları mezhebî farklılıklardan kaynaklanan karşılıklı suçlamalar nedeniyledir. Özellikle ‘Amr’ın, Haşevî¹³⁰ olarak nitelediği hadisçileri, siyasi ve itikadi durumlarından dolayı onları tenkid edip bazı rivayetlerini eleştirmesi, yine bu sert tutumlarında etkili olmuştur.¹³¹ ‘Amr b. ‘Ubeyd, hadislere israiliyyat karıştıranları Haşevî olarak adlandırmış ve daha çok Abdullah b. Ömer için kullanmıştır. Abdullah b. Ömer de hadis, sünen ve âsârı nasıl olursa olsun olduğu gibi kabul ettiği için bu şekilde bir isimlendirme almıştır.¹³² Bu isimlendirme ile ilgili Ebu ‘Amr Hafs b. Avam şöyle rivayet etmiştir: “Bir gün ‘Amr b. ‘Ubeyd’in evine gittim. Orada Vasil b. Ata’nın da bulunduğu bir cemaat toplanmıştı. Başlarının üzerinde sanki kuşlar varmış gibi duruyorlardı. ‘Amr’ın şöyle dediğini duydum. ‘Bu Haşevîler din için bir afettir. Çünkü bunlar, insanları adaletin gerçekleşmesi için kıyam etmekten, iyiliği emredip kötülüğü sakındırmaktan alıkoyuyorlar.’¹³³ Nuh b. Kays’tan gelen başka bir rivayet de şöyledir: “Bir taziye meclisinde bulunan ‘Amr b. ‘Ubeyd’e ve oradakilere bir

¹²⁶ İbn Kuteybe, *el-Maarif: Nebiler ve Sahabilerin Sireti*, s.336-337; Dârekutni, *a.g.e.*, s.5b-6a; Zehebi, *a.g.e.*, V, 330.

¹²⁷ Dârekutni, *a.g.e.*, s.2a-2b.

¹²⁸ Zehebi, *a.g.e.*, V, 330; Dârekutni, *a.g.e.*, s.3a.

¹²⁹ Zehebi, *a.g.e.*, V, 334; Hatîb el-Bağdadi, *a.g.e.*, XII, 187-188.

¹³⁰ Haşevî veya Haşvîyye: “haşv(akla muhalif, boş, asılsız) olan şeylere inanıp, bunları dinin esası haline getiren hadisçilere bu isimlendirme verilmiştir.” Hansu, *a.g.e.*, s.284.

¹³¹ Hansu, *a.g.e.*, s.198.

¹³² Neşşar, *a.g.e.*, II, 158.

¹³³ Kadı Abdülcebbar, *Fadlu'l-İtizal ve Tabakâtu'l-Mu'tezile*, s.213.

hadisten söz ederler. Bu hadise göre adam, ailesine öldüğünde onu yakmalarını, sonra da rüzgarlı bir günde onu savurmalarını vasiyet eder; çünkü Allah onun parçalarını toplar ve eski haline koyar. Bunu duyan ‘Amr, “Rasulullah böyle bir şey söylemez, eğer söylemişse ben onu yalanlıyorum, eğer onu yalanlamak günahsa ben bunda ısrarlıyım.” der.¹³⁴ ‘Amr b. ‘Ubeyd’in sert tutumu aslında Kur’ân ve sünnette olmayan uygulamaların hadis çatısı altında verilmeye çalışılmasından ileri gelir.

Hasan el-Basri’den birçok hadis rivayet eden ve aktif bir şekilde hadis rivayetine katılan ‘Amr b. ‘Ubeyd, zahit ve muttaki olduğu halde, kader görüşünden dolayı hadis otoritelerince sika kabul edilmemiş, yalancılıkla itham edilmiştir.¹³⁵ Hatta cerh ve tadil kitaplarında ‘Amr için, Allah’ın düşmanı, zındık ve dehrî gibi birçok itham da bulunmaktadır.¹³⁶ Onun gerek Dehrîyye’ye nisbet edilmesi gerekse hadiste sikadan sayılmaması, muhafazakâr görüşlerden ayrılıp Mutezîlî fikirleri benimsemesi sebebiyle hakkında tarafsız davranılmadığının bir işareti sayılmalıdır.¹³⁷ Zehebi bu konuda Dehrîleri lanetleyerek, ‘Amr b. Ubeyd’in onlar gibi olmadığını vurgulamıştır.¹³⁸ “Ayrıca ‘Amr b. ‘Ubeyd’in hadis konusunda yalan söylediğine dair sunulan gerekçeler son derece sathidir. Muasır hadisçilerin birbirleri hakkındaki eleştirilerinin itibara alınmaması gerektiği, cerh ve tadilin bilinen bir kaidesi olmasına rağmen, bunun ‘Amr b. ‘Ubeyd için uygulanmadığı da görülmektedir.”¹³⁹

Zehebi ‘Amr b. ‘Ubeyd’in önde gelen muhaddislerden olduğunu ve ehl-i hadisten pek çoğunun onu bidatle suçlamalarına rağmen kendisinden rivayette buldukları görüşündedir.¹⁴⁰ Buhari’nin *Sahih*’inde ‘Amr b. ‘Ubeyd’e ait olan bir rivayeti kabul etmiş olması, onun güvenilirliğine dair önemli bir işarettir.¹⁴¹ Ahmed b. Hanbel’in *Müsned*’inde geçen bir rivayetin senesinde de ‘Amr b. ‘Ubeyd’in ismi geçmektedir.¹⁴²

¹³⁴ Dârekutni, *a.g.e.*, s.4a.

¹³⁵ İlhan, Avni, “‘Amr b. ‘Ubeyd”, *DİA*, III, 94.

¹³⁶ Hansu, *a.g.e.*, s.199.

¹³⁷ İlhan, Avni, “‘Amr b. ‘Ubeyd”, *DİA*, III, 94.

¹³⁸ Zehebi, *a.g.e.*, V, 334.

¹³⁹ Hansu, *a.g.e.*, s.194.

¹⁴⁰ Zehebi, *a.g.e.*, V, 330-331.

¹⁴¹ Buhari, *es-Sahih*, 92 Fiten:10; “... İki Müslüman (birbirlerini öldürmek üzere) kılıçlarıyla karşı karşıya geldiklerinde, ikisi de cehenneme gider. ‘Ya Rasulallah! Katili anladık da maktulün günahı nedir?’ diye sorulunca, ‘Çünkü o da arkadaşımı öldürmeye niyetlenmiştir.’ buyurdu.” nakl. Hansu, *a.g.e.*, s.195.

¹⁴² Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, VI, 441-442; “Hz. Peygamber ve ailesi, buğday ekmeği ve katıkla karınlarını doyurmadan bu dünyadan göçtüler.” nakl. Hansu, *a.g.e.*, s.195-196.

Çağdaşı olan muhaddislerden bu tür olumsuz eleştiriler almasına rağmen ‘Amr b. ‘Ubeyd bir hadisçi olarak kabul görmüştür. Mezhep ayrılıkları nedeniyle yapılan bu tür ithamlar zahid ve muttaki olan ‘Amr b. ‘Ubeyd’in kişiliği ile de uyuşmamaktadır.

2.3.2. Fıkıh İlmindeki Yeri

Mutezile imamlarının tümü fıkıh ilmi ile uğraşmışlar ve bu konuda eser vermişlerdir.¹⁴³ ‘Amr b. ‘Ubeyd de Hasan el-Basri’den fıkıh dersleri almıştır.¹⁴⁴ O, aynı zamanda müçtehit bir imamdır. Ancak insanlar onun içtihatlarını itizalinden dolayı kabul etmiyorlardı.¹⁴⁵ Buna rağmen ‘Amr Mansur döneminin en önemli fakihleri arasında zikredilmektedir.¹⁴⁶

‘Amr b. ‘Ubeyd’in kıyasın mahiyeti ve haramın tarifi konusunda kendisinden nakledilen görüşlerle, nebizin mubah, çalgının haram olduğu ve benzeri konularda verdiği fetvalardan dolayı fıkıh ilmi ile de yakından ilgilendiği söylenebilir.¹⁴⁷

Kadı Abdülcebbar ‘Amr b. ‘Ubeyd’in Hasan el-Basri’den fıkıh rivayet ettiğini şöyle nakleder, “Osman el-Betti, ‘Amr b. ‘Ubeyd’e tamamını Hasan’dan yazdığı talak ile ilgili elli mesele sorduğu rivayet edilir. El-Betti: ‘Amr b. ‘Ubeyd’i ilk önce yalan söylemekle itham ettim. Sonra kendi kendime dedim ki eğer benim bütün bunları sormam caiz ise ‘Amr b. ‘Ubeyd’in de Hasan’a sorması caizdir, dedi.”¹⁴⁸ Bu rivayet de ‘Amr b. ‘Ubeyd’in fıkıh ilmi noktasındaki üstün mertebesini göstermektedir.

2.3.3. Tefsir İlmindeki Yeri

‘Amr b. ‘Ubeyd aynı zamanda bir müfessirdir. Onun Hasan el-Basri’den öğrenip naklettiği Kur’ân tefsiri bulunmaktadır.¹⁴⁹ Bu kitabın birkaç sahifesi Fuat Sezgin’in tahkikleri sonucunda ortaya çıkarılmıştır.¹⁵⁰ *Eczâ’ü selâsemi’e ve sittûn mine’l-Kur’ân*¹⁵¹ adlı eseri günümüze ulaşmamakla beraber tefsir ile ilgili olduğu düşünülmektedir.

Akli eğilime sahip olan ‘Amr b. ‘Ubeyd tefsirde de akli te’vili kullanmıştır. Hocası Hasan el-Basrî ömrünün sonlarında ‘Amr’ın ayetleri tefsir ve te’vil metodunu

¹⁴³ Neşşar, *a.g.e.*, II, 190.

¹⁴⁴ İbn Hallikan, *a.g.e.*, II, 101.

¹⁴⁵ Taşköprizade, *a.g.e.*, II, 165.

¹⁴⁶ Yakubi, *Tarih’ul Yakubi*, II, 391; nakl. Aydınlı, *a.g.e.*, s.120.

¹⁴⁷ J. Van Ess, *Amr b. Obeyd*, *Elr.*, I, 992; nakl. İlhan, Avni, “‘Amr b. ‘Ubeyd”, *DİA*, III, 94.

¹⁴⁸ Kadı Abdülcebbar, *Fadlu’l-İtizal ve Tabakâtu’l-Mu’tezile*, s.213.

¹⁴⁹ İbnü’n-Nedim, *a.g.e.*, s. 203; İbn Hallikan, *a.g.e.*, III, 462; Taşköprizade, *a.g.e.*, II, 165.

¹⁵⁰ Fuat Sezgin, *GAS*, I, 597; nakl. İlhan, Avni, “‘Amr b. ‘Ubeyd”, *DİA*, III, 94.

¹⁵¹ İlhan, Avni, “‘Amr b. ‘Ubeyd”, *DİA*, III, 94.

uygun görmemiş, Vasıl aracılığıyla bundan vazgeçmesini istemiştir. Vasıl b. ‘Ata ‘Amr’ın kitaplarını incelemiş ve onun bu tutumunu manaları tenkis ve yapıyı parçalama olarak niteleyip ‘Amr’ı hocasının dini üzerine dönmesini istemiştir. ‘Amr b. ‘Ubeyd, Vasıl’ın sözünü dinlemiştir.¹⁵²

¹⁵² Neşşar, *a.g.e.*, II, 204-205.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM:

KELAMî GÖRÜŞLERİ

3.1. TEVHİD

‘Amr b. ‘Ubeyd, sıfatları nefyetme konusunda Vasıl b. ‘Ata’ya uymuştur. Vasıl b. ‘Ata ilim, kudret, irade ve hayat sıfatlarını nefyetmiştir. Çünkü bu sıfatların kabulü iki kadim ve ezeli ilahın varlığı demektir ve bu da beraberinde kadim varlıkların çokluğu (taaddüd-ü kudemâ) fikrini getirmektedir. Ve ‘Her kim kadim bir sıfat tespit etmeye kalkışırsa iki ilahı tespit etmiş olur.’ diyerek sıfatları nefyetmiştir.¹⁵³

Nyberg, tahkik ettiği el-Hayyat’ın el-İntisar isimli kitabının girişinde Mutezile’nin İslam dünyasında Seneviyye’den kaynaklanan tecsim düşüncesine karşı Allah’ı bundan tenzih etmek için savunmaya geçtiğini söyler. ‘Amr b. ‘Ubeyd ve Vasıl b. ‘Ata bu düşünceye sahip olan kimselerle tartışmışlar ve bunları meclislerinden kovmuşlardır.¹⁵⁴ Sıfatları nefyetme işi, dualist ve maniheist dinlere karşı yapılan bir tür dini savunma idi. Daha sonra tevhid ilkesi başlığı ile ele alınacak sıfatları nefyetme konusu ‘Amr ve Vasıl’dan sonra tam olarak teşekkül etmiştir.

Kader görüşü ile bağlantılı olarak ‘Amr b. ‘Ubeyd, ‘Ebu Leheb’in elleri kurusun.’¹⁵⁵ ayetinin farklı yorumlanması gerektiğini söylemesi neticesinde Kur’ân’ın mahluk olduğu fikrini benimsediği iddia edilmiştir. “Ahmed b. Hanbel, Kur’ân’ın yaratılması konusunda Cehm’e tabi olanların Ebu Hanife’nin arkadaşlarıyla, Basra’daki ‘Amr b. ‘Ubeyd’in arkadaşları olduğunu söylemektedir.”¹⁵⁶

3.2. ADL

Kaderle ilgili ilk tartışmalar erken devirlerden itibaren konuşulsa da Emevîler döneminde siyasi bir sistemle ortaya çıkmıştır. Emevî halifeleri, yaptıkları zulüm ve haksızlıkları, Allah’ın takdiri neticesinde gerçekleştiğini söyleyerek kendi davranışlarından Allah’ı sorumlu tutmuş ve bu görüşlerini iktidarı ellerinde tutmak için yaymışlardır. Bu anlayış neticesinde Cemel ve Sıffin savaşlarına katılan Müslümanların da kendi iradeleri dışında bu savaşlara katıldıkları sorusunu gündeme getirmiştir.

Cebr düşüncesi insanları kader üzerinde düşünmeye ve çözüm bulmaya sevk etmiştir. Emevî siyasetinin sosyal, siyasi ve ekonomik baskılarına en çok maruz kalan mevâlîler, cebr görüşünün yanlışlığını ortaya koymada ve kader meselesinin izahında

¹⁵³ Şehristani, *a.g.e.*, s.58-59.

¹⁵⁴ Neşşar, *a.g.e.*, II, 249.

¹⁵⁵ Tebbet, 111/1.

¹⁵⁶ Neşşar, *a.g.e.*, I, 334.

daha çok aktiftirler. Dolayısıyla ilk Mutezililer bu konuda daha net görüşler bildirmişlerdir. Sonuçta kader düşüncesi, keyfi iradeye son vermek ve sosyal adaleti gerçekleştirmek amacıyla Emevî saltanatına muhalif kişilerce işlenmiştir.¹⁵⁷

Kader ile ilgili ortaya çıkan görüşler, sadece dâhili bir görüş içerisinde kalarak, Kur'ân'dan, sünnetten ve Emevî halifelerinin siyaset anlayışı ve uygulamalarından kaynaklanmaktadır.¹⁵⁸

Emevî hilafetinin tavrını benimseyen Cebriyye, insanın fiillerinde hiçbir sorumluluğu yoktur sonucuna varmıştır. Emevî iktidarına muhalefeti temsil eden Kaderîyye ise, fiillerin Allah'ın yaratmasıyla ve kulun kazanmasıyla olduğu fikrine varmışlardır. Bu fikir eylem planında olmasa da nazari planda, Hasan el-Basri tarafından desteklenmiş ve 'Amr b. 'Ubeyd ile yeni bir hüviyet kazanmıştır.¹⁵⁹

“Kaderî görüşlerin temelinde yatan şey Allah'a şer isnat edilemez prensibidir. Ana tema Allah'ın adil oluşudur. Hayır ve iyiliklerin Allah'tan; şer ve kötülüklerin insandan olduğuna vurgu vardır. Çünkü Allah insanda tam ve eksiksiz bir fiil yapma gücünü yaratmıştır. Bundan dolayı da insana güç verilen konuda Allah'ın kudretinin bulunmaması gerekir. İnsanın fiilleri yapabilme gücü yoksa güçlerinin yetmediği şeylerden ötürü cezalandırılma gündeme gelecektir ki, bu adil olmasa gerektir.”¹⁶⁰

Basra'da kader ile ilgili görüş bildiren kişilere bakıldığında bunların Hasan el-Basri'nin ders halkasında bulunan kimseler oldukları görülür.¹⁶¹ 'Amr b. 'Ubeyd de bu tartışmaların odağındadır ve hocasından etkilenmiştir. Konuyla ilgili olarak Ata b. Yesar ve Ma'bed el-Cüheni, Hasan el-Basri'ye gelerek ona soru sordular ve şöyle dediler, “Ey Eba Said! Şu hükümdarlar Müslümanların kanlarını döküyorlar, onların mallarını alıyorlar ve yaptıklarını yapıyorlar ve diyorlar ki: 'Bizim işlerimiz Allah'ın takdirine (kadere) göre cereyan eder.' Hasan el-Basri şöyle karşılık verdi: 'Allah'ın düşmanları yalan söylüyorlar.' Bunun üzerine, bu ve benzeri şeyler sebebiyle Hasan'a düşmanlıklar başladı.¹⁶² İşte bu ifade onun cebr görüşünü kabul etmediğini gösterir.

Halife Abdullah b. Mervan, Hasan el-Basri'ye cebr görüşü ve kader ile ilgili ne düşündüğü konusunda bir mektup yazmıştır. Hasan el-Basri'nin halifeye cevaben

¹⁵⁷ Aydınli, *a.g.e.*, s. 50.

¹⁵⁸ Neşşar, *a.g.e.*, II, 214.

¹⁵⁹ Aydınli, *a.g.e.*, s.80.

¹⁶⁰ Aydınli, *a.g.m.*, s.144.

¹⁶¹ İbn Kuteybe, *el-Maarif: Nebiler ve Sahabilerin Sireti*, s.307.

¹⁶² *A.g.e.*, s.307.

yazdığı bu risalede özetle o, Kur’ân ayetlerinden ve akli delillerden hareketle, kötülük dışında her şeyin Allah’ın kaza ve kaderiyle meydana geldiğini söylemektedir.¹⁶³ Hasan el-Basri’ye göre Allah şeri yaratmaz, şer kulun kendi fiilleri sebebiyledir. Bu risalede o yine cebr görüşünü reddetmiştir.

‘Amr b. ‘Ubeyd’in kader hakkındaki düşüncelerinde, hocası Hasan el-Basri'nin fikirlerinin izleri vardır. Ancak hocasına kıyasla kadere ilişkin görüşleri biraz daha sert ve tavizsizdir. Hasan el-Basri'nin risalesinde belirtilen fikirler ‘Amr b. ‘Ubeyd tarafından kendi üslubuna uygun olarak dile getirilmektedir.¹⁶⁴ Hatta o, cebr düşüncesini destekleyen hadislerin tamamını reddetmekten de çekinmemiştir.¹⁶⁵

‘Amr b. ‘Ubeyd kader konusunda daha çok, insanlar ödüllendirilip cezalandırıldıklarına göre Allah'ın onlara seçebilecekleri özgür irade verdiği ve fiillerinden dolayı sorumlu tuttuğu görüşünü canlı tutmaya ve işlemeye çalışmıştır. Ona göre eğer böyle olmamış olsaydı; Allah'ın insanları suç işlemeye zorlayıp sonra da bundan dolayı cezalandırması söz konusu olurdu ki, bu Allah'ın adaletiyle bağdaşmayacak bir neticeyi doğururdu. Oysa Allah hâkim ve adildir; bu sebeple de şerle ve zulümle vasıflandırılması mümkün değildir.¹⁶⁶

Onun kader anlayışını anlamak için nakledilen rivayetlere de bakılmalıdır. Muaz b. Muaz, ‘Amr b. ‘Ubeyd’ten şunu duyduğunu nakleder, “‘Ebu Leheb’in elleri kurusun.’¹⁶⁷ ayeti levh-i mahfuzda yazılı ise, insanlar yaptıklarından dolayı sorumlu tutulamazlar.”¹⁶⁸ O, burada eğer kötülük daha önce levh-i mahfuzda yazılmışsa ve insanın bunu değiştirme iradesi olamayacağından, yaptıkları kötülük sebebiyle Allah’ın onları sorumlu tutmaması gerektiğini vurgular.

Bir gün bir adam ‘Amr b. ‘Ubeyd’in yanına geldi ve şu ayeti okudu: ‘Hayır, o (yalanlamakta oldukları kitap) şanı yüce bir Kur’ân'dır. O korunmuş bir levhada (Levh-i Mahfuz'da)dır.’¹⁶⁹ sonra ona dedi ki: “‘Ebu Leheb’in elleri kurusun.’¹⁷⁰ ayetinin levh-i mahfuzda olup olmadığını söyle.” ‘Amr b. ‘Ubeyd şöyle cevap verdi: “Böyle değil, belki, Ebu Leheb ve Ebu Leheb’in yaptığı gibi amelde bulunanların elleri kurusun.”

¹⁶³ Kadı Abdülcebbar, *Fadlu'l-İtizal ve Tabakâtu'l-Mu'tezile*, ss.181-190.

¹⁶⁴ Aydınli, *a.g.m.*, s.138.

¹⁶⁵ İlhan, Avni, “‘Amr b. ‘Ubeyd”, *DİA*, III, 93.

¹⁶⁶ Aydınli, *a.g.m.*, s.136.

¹⁶⁷ Tebbet, 111/1.

¹⁶⁸ Hatîb el-Bağdadi, *a.g.e.*, XII, 170.

¹⁶⁹ Burûc 85/21-22.

¹⁷⁰ Tebbet, 111/1.

Adam şöyle dedi: ‘Öyleyse namazda da mı böyle okuyalım.’ Bunun üzerine ‘Amr b. ‘Ubeyd öfkeleni ve şöyle dedi: ‘Allah’ın ilmi şeytan ile beraber değildir. Allah’ın ilmi fayda ya da zarar vermez.’¹⁷¹ ‘Amr b. ‘Ubeyd, ayetin ‘Ebu Leheb’in yaptığı gibi yapanların elleri kurusun’ şeklinde anlamının daha doğru olacağını söylemiştir. O insandaki hür iradeyi vurgulamak ve yaptıklarından dolayı sorumlu olduklarını ifade etmek için Ebu Leheb ve onun gibi yapanların sorumluluğunu ilahi kadere değil insana ait olduğunu vurgulamak istemiştir. Çünkü ona göre ilahi kader dolayısıyla kötülükler işleniyorsa Allah’ın bunun için insanlara ceza vermesi gerekmez. Bu aynı zamanda Allah’ın adaletine de uymaz.

Konuyla ilgili Muaz b. Muaz’dan nakledilen şu rivayete de bakmakta fayda vardır: “‘Amr b. ‘Ubeyd’in yanında oturuyordum, bir adam geldi ve şöyle dedi: ‘Ey Eba Osman, vallahi bugün küfür işittim’ der. ‘Amr b. ‘Ubeyd: ‘küfürle hüküm vermekte acele etme, ne duydun?’ dedi. Bunun üzerine adam: ‘Haşim el-Avkasi’nin şöyle dediğini işittim: ‘Ebu Leheb’in elleri kurusun.’¹⁷² ayeti, ‘Ben onu sekara (cehenneme) sokacağım.’¹⁷³ ayeti ve ‘Beni, yarattığım kişiyle baş başa bırak.’¹⁷⁴ ayetinin ana kitapta (levh-i mahfuz) olmadığını söyledi. Ve Allah Teala şöyle buyurdu: ‘Ha-mim. Apaçık kitaba and olsun ki, iyice anlayasınız diye biz, onu Arapça bir Kur’ân yaptık. Şüphesiz o, katımızdaki ana kitapta (levh-i mahfuz) mevcuttur, çok yücedir, hikmetlerle doludur.’¹⁷⁵ İşte ey Eba Osman, bu küfür değil midir?’ dedi. ‘Amr b. ‘Ubeyd bir süre sustu, sonra ona yöneldi ve dedi ki: ‘vallahi söz senin dediğin gibi olsaydı, Ebu Leheb veya bir başkasına karşı Allah’ın herhangi bir delili yoktur, bunlar ayıplanamazlar da.’¹⁷⁶ ‘Amr b. ‘Ubeyd’e göre Ebu Leheb’in küfür içerisinde olması Allah’ın isteği sebebiyle meydana geliyorsa, Ebu Leheb küfüründen dolayı sorumlu tutulmamalıdır. O, Allah’ın önceden takdir ettiği bir konuda kullarının cezalandırılmasını adil olmadığı görüşünü savunmuştur.

Kader konusundaki dönemin yaygın anlayışına aykırı gelen fikirleri ile dikkat çeken ‘Amr b. ‘Ubeyd, Emevî siyasetini ve sonra da Abbasi siyasetini eleştirmek ve onların yaptığı zulüm ve kötü fiillerinin sorumluluğunun Allah'a değil kendilerine ait

¹⁷¹ Hatib el-Bağdadi, *a.g.e.*, XII, 171-172. Zehebi, *a.g.e.*, V, 332.

¹⁷² Tebbet, 111/1.

¹⁷³ Müddesir, 74/26.

¹⁷⁴ Müddesir, 74/11.

¹⁷⁵ Zuhuf, 43/1-4.

¹⁷⁶ Hatib el-Bağdadi, *a.g.e.*, XII, 171; Dârekutni, *a.g.e.*, s.2b-3a.

olduğunu ifade etmek için bu tür fikirler ortaya koymuştu. Bir anlamda kader görüşü, ‘Amr b. ‘Ubeyd’le birlikte siyasi adaletle irtibatlandırılarak ele alınmıştır. ‘Amr b. ‘Ubeyd, Kur’ân’ın bütününden, Allah’ın insanlara fiillerinde özgür iradeyi verdiği ve bu irade neticesinde oluşan eylemlerine göre ödüllendireceği ve cezalandıracağı sonucunu çıkartmıştır. Bunu da Allah’ın adaleti ile ilişkilendirerek ele almıştır.¹⁷⁷

‘Amr b. ‘Ubeyd’in kader görüşü, onun mezhebinin ve daha sonra Mutezile mezhebinin en önemli temelidir. Aynı zamanda kader görüşü, Mutezile esaslarının temelini oluşturan adl ilkesinin de kaynağıdır. Bu görüşün Mutezile’nin akaid, fıkıh, siyaset ve ahlak düşüncelerine derin bir etkisi olduğunu söylemek mümkündür.¹⁷⁸

3.3. EL-VA’D VE’L-VAİD

El-Va’d, iyilik yapanları ödüllendireceğini vaat eden Allah’ın bu sözünden dönmemesi ve bu mükâfatı vermesi; el-vaîd ise kötülük yapanları ve günah işleyenleri cezalandırmakla ve ebedi cehennemlik olmakla tehdit eden Allah’ın bu tehdidinden de dönmemesi demektir. El-va’d ve’l-vaîd ilkesi, *mürtekib-i kebîre*’nin durumuyla ilgili tartışmaların bir sonucu ve ayrıntısı olarak ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla bunun dünyevi bir tarafı olduğu kadar, uhrevi bir tarafı da vardır.¹⁷⁹

‘Amr b. ‘Ubeyd, Allah’ın va’dini yerine getirmesi gerektiği gibi vaîdini de yerine getirmesinin gerekli olduğu, bunu yapmamasının Allah’ın adaleti ile çelişeceği ve bunun ise imkânsız olduğunu savunan kişidir. El-va’d ve’l-vaîd ilkesinin teşekkülünde ‘Amr b. ‘Ubeyd’in önemli bir yeri bulunmaktadır. Vâsıl b. ‘Ata ise bu prensiple ilgili önemli bir şey söylememiştir. Ya da ‘Amr b. ‘Ubeyd hadisçi olduğu ve bu tür rivayetler daha çok hadisçiler tarafından aktarıldığı için ‘Amr b. ‘Ubeyd ön planda gözükmemektedir. ‘Amr b. ‘Ubeyd’in, bu fikri savunması onun mizacı ve kişiliği ile de uyuşmaktadır. Vâsıl b. ‘Ata’nın uzlaşmacı yapısı bu meseleye girmesini ve bütün tepkileri üzerine çekmesini engellemektedir. Bu sebeple el-va’d ve’l-vaîd prensibi ‘Amr b. ‘Ubeyd ile teşekkül etmiştir.¹⁸⁰

Rivayete göre ‘Amr b. ‘Ubeyd ve Ebu ‘Amr b. Alâ bir araya geldi. ‘Amr b. ‘Ubeyd şöyle dedi, ‘Allah el-va’d ve’l-vaîdte bulundu. Ve muhakkak O, el-va’d ve’l-

¹⁷⁷ Aydınli, *a.g.m.*, s. 144.

¹⁷⁸ Muhammed Salih, *a.g.e.*, s.112.

¹⁷⁹ Aydınli, *a.g.e.*, s.62.

¹⁸⁰ *A.g.e.*, s. 66-67.

vaîdini yerine getirecektir.’ Ebu ‘Amr ona şöyle dedi, ‘Sen acemsin. (Arap değilsin.) Dilinin acem olduğunu kastetmiyorum, lakin anlayışın (kalbin) acemdir. (Arap değildir.) Arap bir şey va’d ettiğinde yerine getirir. Aynı şekilde bir şeyi vaîd ettiğinde de ondan döner.’ Sonra şu şiiri okudu.

*Şayet ben bir şey va’d eder, bir şeyi de vaîd edersem,
Tehdidimden vazgeçer, va’dimi de yerine getiririm.*

Ebu Osman ona sakince cevap verdi, ‘Şair hem yalan söylüyor hem de doğru söylüyor. Lakin Allah Teala şöyle buyuruyor, ‘Andolsun cehennemi hem insanlardan hem de cinlerden dolduracağım’¹⁸¹ Şayet cehennemi onlarla doldurursa buna doğru der misin?’ Ebu ‘Amr, evet dedi. Ebu Osman, ‘Eğer onlarla cehennemi doldurmaz ise yine buna doğru der misin?’ dedi. Daha sonra ‘Amr b. ‘Ubeyd, Ebu ‘Amr’a şöyle dedi, ‘Îrab (gramer) seni doğruyu bulmaktan alıkoydu. Şüphesiz Allah sözünde durmamaktan münezzehdir. Şair bir şey veya onun zıddını söylemiş olabilir. Sen va’dini yerine getirme konusunda şu şiiri söyleyen değil misin?’

*Muhakkak ki Eba Sabit düşüncenin bulunduğu yer
Babaların ve yurtların şerefidir.
El-va’d ve ’l-vaîd’inden dönmeyen
Karşı çıkmayı da sürdürmeyendir.*

Bunun üzerine Ebu ‘Amr sustu.¹⁸² ‘Amr b. ‘Ubeyd ve Ebu ‘Amr b. Ala arasında geçen bu diyalog, Hatîb el-Bağdadi ve Zehebi gibi bazı müellifler¹⁸³ tarafından Ebu ‘Amr b. Ala’nın üstünlüğü ile sonuçlandırılmıştır. Ancak burada önemli olan kimin galip olduğu değil, ‘Amr b. ‘Ubeyd’in el-va’d ve ’l-vaîdle ilgili çağdaşlarından farklı görüş bildirmiş olmasıdır.

‘Amr b. ‘Ubeyd el-va’d ve ’l-vaîdle ilgili görüşlerine Kur’ân’dan ayetlerle de delil getirir. Rivayete göre ‘Amr b. ‘Ubeyd şöyle der: ‘Ben kıyamet gününde Allah’ın huzuruna getirilir ve sorguya çekilirim ve bana Allah; ‘Niçin katil cehennemdedir, dedin’ derse ben; ‘Böyle olduğunu sen söyledin diyerek ‘Kim bir mümini kasten öldürürse, cezası, içinde ebedi kalacağı cehennemdir.’¹⁸⁴ ayetini okurum.” dediği

¹⁸¹ Secde, 32/13; Hud, 11/119.

¹⁸² İbnü’l-Murtazâ, a.g.e., s.172-173.

¹⁸³ Hatîb el-Bağdadi, a.g.e., XII, 176; Zehebi, a.g.e., V, 333-334; İbn Kuteybe, *Uyunu’l-Ahbar*, II, 158; Dârekutni, a.g.e., s.6a-6b.

¹⁸⁴ Nisa, 4/93.

nakledilir.¹⁸⁵ Bunun üzerine Kurayş b. Enes ona, “Şüphesiz Allah, kendisine ortak koşulmasını asla bağışlamaz. Bunun dışında kalan (günah) ları ise dilediği kimseler için bağışlar.”¹⁸⁶ ayetiyle cevap verir. Sonra da Allah sana “Sen benim onu affetmek istemeyeceğimi nereden bildin derse sen ne cevap verirsin?” sorusunu yöneltir. ‘Amr b. ‘Ubeyd’in bu soruya cevap veremediği nakledilir.¹⁸⁷

‘Amr b. ‘Ubeyd, vaîd ayetlerini muhkem, diğerlerini müteşabih kabul etmiştir. O, şöyle der: “Muhkemler, Allah’ın, fasıklara azap edeceğini bildirdiği ayetlerdir. ‘Kim bir mümini kasten öldürürse, cezası, içinde ebedi kalacağı cehennemdir’¹⁸⁸ ayeti ve benzeri vaîd ayetleri gibi. ‘...Diğerleri de müteşabihlerdir...’¹⁸⁹ ayeti ise Allah’ın kullarından azabını gizlediği ayetlerdir. Muhkemde açıklandığı gibi, bunlarda onlara azap edeceğini açıklamamıştır.”¹⁹⁰

Vaîd kavramı kebîre kavramı ile birlikte ele alınmıştır. El-menzile beyne’l-menzileteyn fikri ile alakalı olarak ifade edilen bu fikirlerin el-va’d ve’l-vaîd görüşünü ortaya çıkardığı anlaşılmaktadır. Fakat mesele ‘Amr b. ‘Ubeyd ile birlikte farklı bir boyut kazanmıştır. Vaîdin esası olan büyük günah işleyen kişinin cezalandırılmamasının Allah’ın vaîdle ilgili ayetlerine ters düşeceği fikri ‘Amr b. ‘Ubeyd’te daha net şekilde olduğu görülmektedir.¹⁹¹

3.4. EL-MENZİLE BEYNE’L-MENZİLETEYN

El-menzile beyne’l-menzileteyn, Mutezile ekolünün önemli esaslarından biridir. Bu esas büyük günah işleyen kimsenin iman ile küfür arasında bir yerde olduğu, tevbe etmezse ebediyen cehennemde kalacağı tezi ile ortaya çıkmıştır.

Bu esasın doğuşuna, siyasi olaylar ve Müslümanlar arasında yapılan savaşların sonucunda, büyük günah işleyen kimselerin isimlendirilmesi ve bunların hükümlerinin ne olacağı ile ilgili problemler etkili olmuştur. El-menzile beyne’l-

¹⁸⁵ Zehebi, *a.g.e.*, V, 332-333.

¹⁸⁶ Nisa, 4/48.

¹⁸⁷ Dârekutni, *a.g.e.*, s.2a.

¹⁸⁸ Nisa, 4/93.

¹⁸⁹ Al-i İmran, 3/7.

¹⁹⁰ Eş’ari, *a.g.e.*, s.194-195.

¹⁹¹ Aydınlı, *a.g.e.*, s.65.

menzileteyn, her ne kadar siyasi bir zemin ile ortaya çıkmış olsa da zamanla itikadi bir ilke haline gelmiştir.¹⁹²

El-menzile beyne'l-menzileteyn, mürtekib-i kebîrenin (büyük günah işleyen kimse) iman veya küfür durumu ile ilgilidir. Dolayısıyla mümin, kafir ve fasık kavramlarının lügavi anlamları üzerinde düşülen ihtilaftan bu esas doğmuştur.¹⁹³ Nitekim Kadı Abdülcebbar bu ilkeyi isimler ve hükümler (el-esmâ ve'l-ahkâm) başlığı ile ele almıştır.¹⁹⁴

Mürtekib-i kebîre (büyük günah işleyen kimse) meselesi hicri ilk asırda Müslümanların tartıştığı en önemli konulardan biridir. Mürtekib-i kebîre hakkında, özellikle de Cemel ve Sıffin savaşına katılanların durumuna ilişkin Hariciler, Mürcie ve Hasan el-Basri'nin tezleri olmak üzere üç ana akım bulunmaktaydı. Hariciler bu konuda tekfir görüşünü savunup, mürtekib-i kebîrenin kâfir olduğunu belirttiler. Mürcie ise irca görüşünü benimseyip mürtekib-i kebîrenin mümin olduğunu kabul ettiler. Hasan el-Basri de nifak görüşünü benimseyip mürtekib-i kebîrenin münafık olduğunu belirtti. 'Amr b. 'Ubeyd ise başlangıçta hocası Hasan el-Basri'nin görüşünü benimsedi.¹⁹⁵

Burada ittifak edilen nokta, büyük günah işleyenin fasık olduğudur. Ancak bu kimseye mümin mi yoksa kâfir mi denilecek hususu ihtilaf edilen noktaydı. Bütün görüşler yanında Vasıl b. 'Ata, farklı bir görüş ortaya koydu ve mürtekib-i kebîrenin fasık olduğunu belirtti. Ona göre bu kimse el-menzile beyne'l-menzileteyn'dedir. Bu söylem ile o bütün fırkalara ittifak edilen noktada katılmış, ihtilaf edilen noktadan da uzak durmuştur. Vasıl b. 'Ata, bu orta yollu görüşüyle değişik mezheplerin arasını bulmak ve amelle sonuçlanan nazarî meselelerde mezhebi ihtilaflardan uzak durmak istemiştir.¹⁹⁶

Vasıl b. 'Ata ve 'Amr b. 'Ubeyd'in, büyük günah işleyen kimsenin iki yer arasında bir yerde olduğunu ve sonra Hasan el-Basri'nin meclisinden ayrılışını bildiren hikâyesi, muhtemelen uydurmadır. Fakat bununla birlikte Vâsıl b. 'Atâ ve 'Amr b. 'Ubeyd gibi şahısların siyasi tavırlarını, Hariciler ve Mürcie'nin tavırlarıyla münasebetini açıklayabilir. Haricilerin sert akidesini takip etmek ve büyük günah

¹⁹² Aydınlı, *a.g.e.*, s.53.

¹⁹³ Neşşar, *a.g.e.*, I, 132.

¹⁹⁴ Kadı Abdülcebbar, *Şerhü'l-Usulî'l-Hamse*, s.137.

¹⁹⁵ *A.g.e.*, s.137.

¹⁹⁶ Neşşar, *a.g.e.*, II, 180.

işleyen herkesi ümmetin dışına atmak veya ortadan kaldırmak yapılamayacak bir işti; fakat bu kimseye, Mürcii'lerin yaptığı gibi bir mümin muamelesi yapmak da, kendilerine ahlaki gevşekliği teşvik etmek şeklinde göründü.¹⁹⁷

Şehristani, Vasıl b. Ata'nın görüşünü şu sözlerle özetler: "Büyük günah işleyen mümin değildir. Zira iman, hayırlı işlerden ibarettir. Bunlar bir kimsede toplandığı zaman ona müminlerdendir denir ve bu isim onun için bir övgüdür. Fasık hayırlı hasretleri kendisinde bulundurmayan ve bu övgüye layık olmayan kimsedir. O, mutlak olarak kafir de değildir. Çünkü şahadet ve diğer güzel ameller onda mevcuttur. Büyük günah işleyen itikadında mümine benzer ancak amelinde benzemez. Kafire ise amelinde benzer itikadında benzemez. Bu yüzden o el-menzile beyne'l-menzileteyndedir. Ancak fasık büyük günahından dolayı tevbe etmeden dünyadan ayrılırsa, ebedi olarak ateşte yanacaktır. Çünkü ahirette sadece iki grup insan vardır. Gruplardan biri cennetlik diğeri ise cehennemliktir. Fakat fasıkın ateşi hafif tutulur."¹⁹⁸

'Amr b. 'Ubeyd başlangıçta hocası Hasan el-Basri'nin fikrini benimseyerek mürtekib-i kebîreyi münafık olarak nitelemiştir.¹⁹⁹ Ancak Vasıl b. 'Ata ile aralarında geçen tartışmanın ardından Hasan el-Basri'nin görüşünü terk ederek Vasıl b. 'Ata'nın görüşünü benimsemiştir. Aralarında geçen münazara nakledilen rivayetlere göre şöyledir: Vasıl b. Ata, 'Amr b. 'Ubeyd'e büyük günah işleyen nifak ismini neden hak ettiğini sordu? 'Amr b. 'Ubeyd, Allah'ın şu ayetinden dolayı bu görüşteyim dedi. 'Namuslu kadınlara zina isnat edip sonra da dört şahit getiremeyenlere seksen değnek vurun. Artık onların şahitliğini asla kabul etmeyin. İşte bunlar fâsık kimselerdir.'²⁰⁰ Sonra başka bir ayet söyledi. 'Şüphesiz münafıklar, fasıkların ta kendileridir.'²⁰¹ Dolayısıyla münafıklar fasık kimselerdir ve her fasık, münafıktır. Çünkü belirlilik bildiren elif ve lam takısı fasıkta mevcuttur.' dedi. Vâsıl, 'ben de Allah'ın şöyle dediğini gördüm. 'Allah'ın indirdiği ile hükmetmeyenler zalimlerin ta kendileridir.'²⁰² İlim ehli nasıl ki büyük günah işleyen birinin fasık ismini hak ettiğini kabul ediyorsa aynı şekilde zalim ismini de hak ettiği hususunda da icma etmişlerdir. Yine kebîre sahibini şu ayete dayanarak küfre girdiğini söylemedin mi? ...'İnkâr edenler ise

¹⁹⁷ Watt, *a.g.e.*, s.320.

¹⁹⁸ Şehristani, *a.g.e.*, s.60.

¹⁹⁹ Kadı Abdülcebbar, *Şerhü'l-Usulî'l-Hamse*, s.137.

²⁰⁰ Nur, 24/4.

²⁰¹ Tevbe, 9/67.

²⁰² Maide, 5/45.

zalimlerin ta kendileridir.²⁰³ Belirlilik bildiren elif ve lam takısı şu ayette bu duruma işaret eder. ‘Allah’ın indirdiği ile hükmetmeyenler zalimlerin ta kendileridir.’²⁰⁴ Ben o kimseyi şu ayete göre münafık diye isimlendirdim. ‘Şüphesiz münafıklar, fasıkların ta kendileridir.’²⁰⁵ Vasıl, ‘Amr’ı tuttu ve sonra ona dedi ki: ‘Ey Eba Osman! Büyük günah işleyen kimseyi isimlendirmede hangi isim daha uygundur. Ehli kıblenin üzerinde ittifak ettiği mi yoksa ihtilaf ettiği mi daha uygundur?’ ‘Amr ona, ‘ittifak ettiği daha uygundur.’ dedi. Vasıl da ona: ‘sen mezhepleri kebîre sahibini fasık olarak isimlendirdiklerini, fasık dışında kullanılacak diğer isimlerde ihtilaf ettiklerini görmedin mi? Çünkü Haricîler ona müşrik- fasık, Şia nimeti inkâr eden-fasık, Mürcie, mümin-fasık, Hasan el-Basri münafık- fasık olarak isimlendirir. Hepsî büyük günah işleyeni fasık olarak adlandırmada birleşti ve onun dışında kalan isimler konusunda ihtilafa düştüler. Bu nedenle kebîre sahibini üzerinde ittifak edilen fasık ile isimlendirmek vaciptir. İhtilaf edilen isimlerle adlandırılmaz. Büyük günah sahibi fasık olur. Ona mümin, münafık, müşrik veya kafir denemez. Bu dinin aslına en çok benzeyendir.’ dedi. Bunun üzerine ‘Amr dedi ki: ‘benimle hak arasında bir husumet yoktur. Söz, senin sözüdür. Burada bulunanlar şahit olsunlar ki büyük günah işleyenin nifakıyla ilgili benimsediğim görüşümü terk ediyorum. Bu konuda Ebu Huzeyfe’nin görüşünü kabul ediyorum.’²⁰⁶ Burada ‘Amr b. ‘Ubeyd’ ve Vasıl b. Ata’nın mürtekb-i kebîre konusunda Kur’ân’dan ayetlerle deliller getirmişlerdir. Ve münazara sonucunda ‘Amr, Vasıl’ın görüşünü toplum önünde kabul ettiğini belirtmiştir.

‘Amr b. ‘Ubeyd ve Vasıl b. Ata Mürcie ve Haricilerin görüşlerine muhalefet ettikleri gibi Hasan el-Basri’nin görüşüne de muhalefet etmişlerdir. ‘Amr b. ‘Ubeyd ve Hasan el-Basri arasında bu konuda şöyle bir diyalog gerçekleşmiştir. ‘Amr b. ‘Ubeyd, Hasan el-Basri’ye şöyle dedi, ‘Her nifak küfürdür diyorsun, değil mi?’ Hasan el-Basri, ‘Evet.’ ‘Amr b. ‘Ubeyd, ‘Her fisk da nifaktır diyorsun, değil mi?’ Hasan el-Basri, ‘Evet.’ ‘Amr b. ‘Ubeyd, ‘O zaman her fiskın küfür olması lazım ki bunu da hiç kimse söylemedi.’²⁰⁷

El-menzile beyne’l-menzileteyn görüşü Vasıl b. Ata ve ‘Amr b. ‘Ubeyd’in imanın itikat ve amelden ibaret olduğu görüşleriyle tutarlıdır. Onların nazarında iman

²⁰³ Bakara, 2/254.

²⁰⁴ Maide, 5/45.

²⁰⁵ Tevbe, 9/67.

²⁰⁶ Şerif el-Murtaza, *a.g.e.*, I, 114-115; İbnü’l-Murtazâ, *a.g.e.*, s.145-146.

²⁰⁷ Kadı Abdülcebbar, *Şerhü’l-Usulî’l-Hamse*, s.714.

anlayışı Kur'ân'daki iman tanımıyla uyumludur. Çünkü imanı anlatan ayetlerin çoğu, imanı, salih amelle birlikte ele aldığı görülür. Mürtebib-i kebîrenin tövbe etmeden ölürse cehennemde ebedi kalacağı görüşü ise büyük ihtimalle nebevi hadislerle dayanmıştır. Ancak tamamı ahad hadislerdir.²⁰⁸

'Amr b. 'Ubeyd ve Vasıl b. Ata'nın muhalefeti Mürcie, Hariciler ve Hasan el-Basri'ye karşı olmuştur. Bu yüzden bazıları 'Mutezile icmanın dışına çıkmıştır.' dediler. Bunu ilk söyleyen kişi İbnü'r-Ravendi'dir. Ondan sonra çoğu Ehl-i Sünnet müellifleri bu görüşü benimsedi. Hayyat ise bu görüşü yalanlayarak Vasıl b. Ata ve 'Amr b. 'Ubeyd'in el-menzile beyne'l-menzileteyn görüşünün nakli ve akli birçok delile dayandığını belirtti. Onlar alimlerin üzerinde ittifak ettikleri sözü ortaya çıkartıp almış, muhaliflerin üzerinde ihtilaf ettikleri isimlerden de uzaklaşmışlardır.²⁰⁹

El-menzile beyne'l-menzileteyn görüşü Cemel ve Sıffin savaşlarına katılanların durumuyla yakından bağlantılıdır. Şehristani bu konuda şunları söyler, "Vâsıl b. 'Atâ, Cemel ve Sıffin savaşına katılanların hangisi olduğu bilinmemekle birlikte birinin mutlaka hatalı olduğunu söylemiştir. Hz. Osman'ın katilleri ve onu yardımsız bırakanlar hakkında da aynı kanaati ifade etmiştir. Ona göre iki gruptan biri, tıpkı lian hadisesindeki eşler gibi hangisi olduğu kesin olarak bilinmeksizin fasıktır. Nasıl lian olayında birbirleriyle lanetleşen karı ve kocanın şهادetleri kabul edilmezse, en azından bu fırkaların mensuplarının da şهادetleri kabul değildir. Ali, Talha ve Zübeyr'in bir bakla demeti hakkındaki şهادetleri bile kabul edilmez. Osman ve Ali'nin hatalı olabileceklerini mümkün görmüşlerdir. 'Amr b. 'Ubeyd, onun mezhebini benimsedi, hangisi olduğunu belirtmeksizin Cemel ve Sıffina katılan iki gruptan birini hatalı kabul ederek, bu gruptan Ali ve askerinden birisi olmak üzere iki kişi yahut Talha ve Zübeyir şهادette bulunsa, şahitliklerinin kabul edilemeyeceğini belirtti. Bu ise iki grubun fasık sayıldığıının ve cehennemlik olduklarının ifadesidir."²¹⁰ 'Amr b. 'Ubeyd her iki grubun da fık içinde olduklarını belirtmiştir. 'Amr'a göre bu iki gruptan herhangi biri şahitlik yapsalar, bunların şahitlikleri kabul edilmez. Bu savaşta her iki grubunda hatalı olduğunu ifade eder. "Amr b. 'Ubeyd'in tavrı Vâsıl b. 'Atâ'dan

²⁰⁸ Geniş bilgi için bkz.: Muhammed Salih, *a.g.e.*, s.126-129.

²⁰⁹ Hayyat, *a.g.e.*, s.167-168; Muhammed Salih, *a.g.e.*, s.131.

²¹⁰ Şehristani, *a.g.e.*, s.60-61.

daha sert ve kesindir. ‘Amr b. ‘Ubeyd, her iki tarafı fiska nisbet ederek Vâsıl b. ‘Atâ’dan ayrılır.”²¹¹

Farklı kaynaklarda ‘Amr b. ‘Ubeyd’in, “Yanımda Ali, Talha, Zübeyr ve Osman nalın tasmaı için bile olsa şahitlik yapsalardı, şahitliklerini kabul etmezdim.”²¹² veya “Ali taraftarlarından biri ile Âişe taraftarlarından biri yanımda bir tutam ot üzerine bile şahitlik etseler şahitliklerini kabul etmem.”²¹³ şeklindeki rivayetlerde geçen ‘nalın tasmaı’ veya ‘bir tutam ot gibi’ sert ve düşük ifadeler Mutezilî kaynaklarda geçmemektedir. Mezhep taassubunun en üst düzeyde olduğu görülen bu ifadeleri ihtiyatla karşılamak gerekir.

3.5. EL-EMRU Bİ’L-MARUF VE’N-NEHYU ANİ’L-MÜNKER

El-Emru bi’l-maruf ve’n-nehyu ani’l-münker esası ‘iyiliği emretme ve kötülükten sakındırma’ anlamına gelmektedir. Huruc, irca ve itizal kelimelerinin anlamı konusunda düştükleri ihtilaftan Müslümanların temel dayanaklarından birisi olan el-emru bi’l-maruf ve’n-nehyu ani’l-münker esası doğmuştur.²¹⁴

Bu esas Vâsıl b. ‘Ata ve ‘Amr b. ‘Ubeyd ile teşekkül etmiştir. Vâsıl b. ‘Ata ve ‘Amr b. ‘Ubeyd siyasi adalet konusunda oldukça hassastırlar; bu sebeple adil olmadıklarını gördükleri Emevî halifelerine karşı koymayı ilke edinmişlerdir. Abbasi yönetimini görmeyen Vasil’dan sonra ‘Amr bu tutumunu Abbasi halifelerine karşı da sergilemiştir.²¹⁵ Ahlaki boyutu açısından ‘Amr b. ‘Ubeyd’in hayatına bakıldığında yine bu ilke çerçevesinde bir ömür sürdüğü görülür.

El-emru bi’l-maruf ve’n-nehyu ani’l-münker esası üç delile dayanır. Bunlar, Kur’ân, sünnet ve icmadır. Kur’ân-ı Kerim açısından bakıldığında şu ayet delil getirilir: “Siz, insanlar için çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz. İyiliği emreder, kötülükten men eder ve Allah'a iman edersiniz.”²¹⁶ Ayette görüldüğu gibi el-emru bi’l-maruf ve’n-nehyu ani’l-münker övülen ve vacip olan bir eylemdir. Sünnet açısından bakıldığında şu hadis delildir: “Allah’a isyan edildiğini gören bir göz için onu değiştirme veya

²¹¹ Aydınlı, *a.g.e.*, s.56.

²¹² Hatib el-Bağdadi, *a.g.e.*, XII, 178; Dârekutni, *a.g.e.*, s.6b.

²¹³ Zehebi, *a.g.e.*, V, 331; Bağdadi, *a.g.e.*, s.87; İsfarayini, *a.g.e.*, s.69; Şehristani, *a.g.e.*, s.60.

²¹⁴ Neşşar, *a.g.e.*, I, 312.

²¹⁵ Aydınlı, *a.g.e.*, s.75.

²¹⁶ Al-i İmran, 2/110.

oradan uzaklaştırma dışında bir alternatif yoktur.” İcma açısından bakıldığında ise bütün ümmet bunda ittifak etmiştir.²¹⁷

Bu esas ‘Amr b. ‘Ubeyd’te hem siyasi hem de ahlaki bakımdan ortaya çıkmıştır. Bu esasın hayata geçirilmesi için her iki yönden de aktif rol oynamıştır. O, hem kendi yaşantısında bunu en güzel şekilde tatbik etmiş hem de dönemin siyasi liderlerine bu esas çerçevesinde öğütlerde bulunmuştur. ‘Amr b. ‘Ubeyd’in bu esas hakkındaki düşünceleri bu esasın temelini oluşturmuş ve bu esas daha sonra Mutezile’nin beş esasından biri olmuştur.

Güçlü bir hatip olan ‘Amr b. ‘Ubeyd’in, sözünü sakınmayan, mücadeleci bir kişiliğe sahip olduğu rivayet edilir. İyiliği emretme ve kötülüğü nehy etme prensibini tavizsiz bir şekilde uygulamıştır. “Hâlık’a masiyet konusunda, mahlûka itaat yoktur.” demiştir.²¹⁸

‘Amr b. ‘Ubeyd, Emevîlerin sosyal, siyasi ve ekonomik baskısından en çok etkilenen kitle olan mevâlilere mensuptur. O, siyasi çalkantıların egemen olduğu, haksızlıkların yaşandığı ve sosyal adaletin gerçekleştirilemediği bir dönemde yaşamıştır. Bu yüzden bu konuda duyarlıdır ve adaleti savunma hususunda daha ısrarlıdır. O, siyasi adalet konusunda ödünsüz bir tavır sergiler ve adaletsizlik yaptığını düşündüğü yöneticilere karşı sert bir üslup kullanır. ‘Amr b. ‘Ubeyd’in siyasi tavrındaki bu tepkisel yaklaşım, özellikle Emevî siyaset sisteminin haksız ve adaletsiz uygulamalarından ve bazı halifelerinin -Muaviye ve Hişam b. Abdulmelik gibi- üstlendikleri ağır görev sebebiyle kendilerine cennetin vacip olduğu söylemini kullanmalarından dolayıdır.²¹⁹

Bu esas çerçevesinde onun amacı adaleti sağlamak, zulme karşı koymak ve iyiliği öğütlemek olmuştur. Bu yönden bakıldığında bu esasın siyasetle de bağlantısı olduğu söylenir. Nitekim ‘Amr b. ‘Ubeyd, Halife Mansur’a çokça öğütlerde bulunmuştur. Onun Ebu Cafer Mansur’la hilafetten öncesine dayanan yakın arkadaşlıkları olmuş ve buna rağmen onu eleştirip, yanlışlarını düzeltmesini istemiştir. Ona verdiği öğütlerde halifenin zulmü ortadan kaldırması ve insanlar arasında adaleti sağlaması ile ilgili pek çok diyalogları olduğu görülür.

²¹⁷ Kadı Abdülcebbar, *Şerhü'l-Usulî'l-Hamse*, s.142-143.

²¹⁸ Hansu, *a.g.e.*, s.190.

²¹⁹ Aydınlı, *a.g.m.*, s.132-133.

Şerif el-Murtaza, ‘Amr b. ‘Ubeyd’in Ebu Cafer el-Mansur ile bir konuşmasını şöyle nakleder, “Ebu Cafer dedi ki: ‘Ey Eba Osman, bize öğüt ver. ‘Amr b. ‘Ubeyd dedi ki, ‘İşiten ve bilen Allah’a sığınırım. Rahman ve rahim olan Allah’ın adıyla. Tan yerinin ağarmasına andolsun, on geceye andolsun, çifte ve teke andolsun, geçip giden geceye andolsun (ki, müşrikler azaba uğrayacaklardır.)’²²⁰ sureyi sonuna kadar okudu ve dedi ki; ‘Ey Eba Cafer, Rabbin her an gözetlemektedir.’ -Rivayet eden burada dedi ki: Mansur şiddetli bir şekilde ağladı. Sanki o ayetleri daha önce duymamış gibiydi.- Sonra Mansur dedi ki: ‘Devam et.’ ‘Amr b. ‘Ubeyd, ‘Allah sana dünyanın tamamını verdi. Ondan kendin için bir kısmını al. Bil ki senin bulunduğun bu konum senden öncekilerin elindeydi ve sonra da sana geçti. Aynı şekilde bu senden çıkıp başkalarına geçecek. Seni sabahı kıyamet günü olan geceden uyarıyorum. -Rivayet eden burada dedi ki, Eba Mansur ilk ağlamasından daha şiddetli bir şekilde ağladı.-²²¹ Halife Mansur kendisine yapılan bu öğüdün etkisinden ağlamıştır. Bu diyalogda ‘Amr b. ‘Ubeyd’in Halife Mansur üzerinde bıraktığı tesirin büyüklüğü ortadadır. Hatta bu nasihat içeren konuşmaların biri Halife Mansur’un halifelik yüzüğünü ‘Amr’a vermeyi teklif etme derecesine kadar varmıştır.²²²

Siyaset noktasında ‘Amr b. ‘Ubeyd gördüğü yanlışları ve tikanıkları düzeltmede ve doğruları söylemede cesaret sahibiydi. Onun bu cesaretine şu rivayet örnek gösterilebilir: “Ebu Mansur’un muhafızı olan Rebi’ ‘Amr b. ‘Ubeyd’e dedi ki: ‘Emirü’l- müminini öğütlerinle boğdun.’ ‘Amr Ebu Mansur’a şöyle dedi: ‘Bu! (Rebi’) senin yirmi yıldan beri arkadaşın ve bir gün bile sana nasihat ettiği görülmedi. Ve senin kapının ardından Allah’ın kitabı ve Resulün sünnetinden bir şeyle amel etmedi.”²²³

Aydınlı ‘Amr b. ‘Ubeyd’in siyasi tavrını şu sözlerle özetler: “Bir devletin yıkılış ve diğer bir devletin doğuş sürecine tanık olan ‘Amr b. ‘Ubeyd, iki devlet arasındaki siyaseti, gücü ve zaafı karşılaştırma imkânı bulmuştur. Büyük ümitlerle desteklediği ve adaletli olacakları kanaatında olduğu Abbasilerin umduğu gibi olmadıklarını gördüğünde, siyasal zihniyetlerini ve uygulamada görülen aksayan yönleri eleştirmekten geri kalmamıştır. (...) dolayısıyla ayaklanma olmaksızın ilişkiyi kesme ve devletle yardımlaşmayı red sınırında durmuştur. Bu tavrından dolayı

²²⁰ Fecr, 89/1- 4.

²²¹ Şerif el-Murtaza, *a.g.e.*, I, 121; Hatîb el-Bağdadi, *a.g.e.*, XII, 168; Kadî Abdülcebbar, *Tabakat’ul Mutezile*, s.219.

²²² İbn Kuteybe, *Uyun’ul- Ahbar*, II, 364; İbn Abdürabbih, *a.g.e.*, II, 274.

²²³ İbn Kuteybe, *Uyun’ul- Ahbar*, II, 364; Benzer bir rivayet, Şerif el-Murtaza, *a.g.e.*, I, 121’de var.

eleştirenlere ve “eğer çağırırsan davetine otuz bin kişi icabet eder” diyenlere, “yemin ederim ki dedikleri gibi tavır sergileyen üç kişi tanımıyorum; tanımış olsaydım dördüncüleri de ben olurum.” diye karşılık vermiştir. Böylece o, (huruc ala’s-Sultan) "yönetime karşı isyan" düşüncesine ve bu yöndeki eyleme sıcak bakmadığını dile getirmiştir. Belki de o, teorik çerçevede meseleyi ele almakla içinde yaşadığı toplumun sosyo-politik olaylarına duyarlı bir düşünce adamı tavrı sergiliyordu.”²²⁴

O eylem aşamasında siyasete müdahil olmamış ancak el-emru bi’l-maruf ve’n-nehyu ani’l-münker esası çerçevesinde yanlışlıkları sözlü olarak düzeltme yoluna gitmiştir. Yönetime karşı bir eylem yapmayacağından emin olan Ebu Mansur’a “‘Amr b. ‘Ubeyd sana isyan edecek’ dediğinde şöyle karşılık vermiştir, ‘O bana isyan etmeyi mi düşünüyor? Kendisi gibi üç yüz on küsur adam bulsa da böyle bir şey olamaz.’²²⁵ Halife ve yönetimde bulunanların yanlışlarını eleştirmekten ve uyarmaktan çekinmemiştir. Rivayet edildiğine göre ‘Amr b. ‘Ubeyd bir hırsızın elinin kesildiğini gördüğünde ‘gizli hırsız, açık hırsızın elini kesiyor.’²²⁶ diyerek yöneticilerin eylemlerine karşı olduğunu sözlü olarak ifade etmiştir.

O, kendisine devlet adamları tarafından birçok defa yapılan mal, makam-mevki tekliflerini reddetmiştir. Onun amacı el-emru bi’l-maruf ve’n-nehyu ani’l-münker esası doğrultusunda onlara öğütler verip hak olana çağırarak olmuştur. Ebu Mansur ona mal teklif ettiğinde o bunu kesin bir şekilde reddetmiştir. Mansur bunun üzerine şu şiiri söylemiştir:

Hepiniz yavaşça yürüyorsunuz

Ve hepiniz av peşindediniz

‘Amr b. ‘Ubeyd hariç²²⁷

Aynı zamanda Ebu Mansur, ‘Amr b. ‘Ubeyd ve arkadaşlarına idari noktada görev vermek istemişse de ‘Amr bunu kabul etmeyip şöyle demiştir: “Hakkın bayrağını yükselt ki ehli sana tabi olsun.” Başka bir rivayete göre ise ‘Amr b. ‘Ubeyd, halifenin teklifine şöyle cevap verir: “Sen bizi adaletinle çağır gönüllerimiz sana cömertçe yardım etsin. Kapında bin mazlum (haksızlığa uğrayan) var, bunlardan birine hakkı ver

²²⁴ Aydınli, *a.g.m.*, s.133-134.

²²⁵ İbn Murtaza, *a.g.e.*, s.146.

²²⁶ İbn Abdürabbih, *a.g.e.*, II, 268.

²²⁷ İbn Hallikan, *a.g.e.*, II, 461; Şerişi, *a.g.e.*, II, 181; Zehebi, *a.g.e.*, V, 334.

ki içten olduğunu bilelim.”²²⁸ ‘Amr b. ‘Ubeyd’in bu cesareti el-emru bi’l-maruf ve’-nehyu ani’l-münker esasını uygulamak içindi.

Halife Mansur ile ‘Amr b. ‘Ubeyd’in yakın ilişkileri olmuştur. Halife onu her daim kendisine nasihatte bulunması için meclisine davet etmiştir. Ebu Cafer Mansur’dan sonra halife olan Mehdi’nin yanındaki konumuna da şu rivayet işaret eder. “Halife Mehdi, Şebib b. Şebbeh’e her zaman şunu söylerdi: ‘Meclisimizi ‘Amr b. ‘Ubeyd’in sohbetiyle süsle.’ O da ‘Amr b. ‘Ubeyd’in Ebu Cafer Mansur’un huzurunda söylediklerini anlatırdı.”²²⁹

‘Amr b. ‘Ubeyd’in ahlaki düşünceleri siyasi tavrında da kendini göstermiştir. Gördüğü her türlü aksaklıkları ve yanlışları dile getirmesi, arkadaşı ve destek verdiği biri de olsa yeri geldiğinde halifeyi uyarması, onun siyasi tavrını açıklar niteliktedir.

²²⁸ Husrî, *a.g.e.*, I, 144; İbn Kuteybe, *Uyun’ul- Ahbar*, II, 364.

²²⁹ Kadı Abdülcebbar, *Fadlu’l-İtizal ve Tabakâtu’l-Mu’tezile*, s.223.

SONUÇ

İlk dönem Mutezili hareketin öncülerinden olan ‘Amr b. ‘Ubeyd b. Bâb’ın bu hareketin oluşmasındaki yeri ve kelam ilminin doğuşuna etkisinin önemi büyüktür. Kelam ilmine vakıf bilgin bir şahsiyet olan ‘Amr b. ‘Ubeyd, takva, zühd ve akıl açısından kendisinden sonra gelen nesli de etkilemiştir. O, İslam âleminin tartışılmaz âlim ve zahitlerindedir. Siyasi çalkantıların yoğun olarak yaşandığı bir dönemde, söylenme cesaretinde bulunulmamış fikirleriyle ön plana çıkmış, ve en baskıcı dönemlerde bile zalim yöneticileri eleştirmekten geri durmamıştır.

Tezde ilk olarak ‘Amr b. ‘Ubeyd’in hayatı, kişiliği, eserleri ve Hasan el-Basri ile ilişkisi ele alındı. Aynı zamanda Mutezile ekolü içindeki önemi ve itizalde oynadığı rolüne de dikkat çekildi. İtizalin sebebi sadece Vasıl b. Ata’nın olamayacağı, ‘Amr b. ‘Ubeyd’in öne çıktığı rivayetlerde ‘Amr’ın da itizalde önemli rol oynadığını söylemek mümkündür. Mutezile mezhebinin teşekkülünde Vasıl b. Ata’ya biçilen kaftan aynı şekilde ‘Amr b. ‘Ubeyd içinde biçilmelidir. Çünkü ‘Amr b. ‘Ubeyd Mutezile’nin temelini oluşturan akli te’vile Vasıl’dan daha fazla ihtimam göstermiştir. Aynı şekilde onun kader ve el-va’d ve’l-vaîd hakkındaki görüşleri Mutezile’nin beş esastan ikisini oluşturmuştur. Ve bu konularla Vasıl b. Ata’dan daha fazla ilgilenmiştir.

Ayrıca bu çalışmada ‘Amr b. ‘Ubeyd’in kaynaklarda dağınık halde bulunan kelimâ görüşleri ilk kez bir araya getirilmiştir. ‘Amr b. ‘Ubeyd, mürtekb-i kebîrenin durumu, insanın fiillerinden sorumlu olduğu, Cenab-ı Hakk’ın vaîdinden dönmesinin caiz olmaması, vaîd ayetlerini muhkem, diğerlerini müteşabih kabul etme, Cemel savaşına katılanların fasık olduğunu ve bunların şهادetlerinin kabul edilemeyeceği, müteşabih ayetler ve hadislerin te’vili meselelerinde görüş bildirmiştir.

‘Amr b. ‘Ubeyd ile ilgili çalışmalar pek azdır. Bunun en önemli sebepleri arasında eserlerinin günümüze kadar gelememesi ve görüşlerinin genellikle “Vasıl b. Ata’nın görüşlerine uymuştur” ifadesi ile Vasıl’ın ön plana alınıp onun arka planda tutulmasıyla alakalı olması muhtemeldir. Ayrıca hadisçilerle yaptığı tartışmalarda onun tanınmasına gölge düşürmüştür. Bu çalışma ile onun daha çok tanınmasına katkı sağlanacağı kesindir.

KAYNAKLAR

- AYDINLI, Osman, *İslâm Düşüncesinde Aklileşme Süreci -Mu'tezile'nin Oluşumu ve Ebu'l-Hüzeyl Allaf-*, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2001.
- AYDINLI, Osman, "İlk Mutezile'nin Özgür İrade Söylemi: 'Amr b. 'Ubeyd ve Kader Anlayışı", *Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Çorum, 2002/2, ss.127-144.
- BAĞDADÎ, Ebû Mansur Abdülkahir b. Tahir b. Muhammed Temimi, *Mezhepler arasındaki farklar: el-Fark beyne'l-firak*, trc. Ethem Ruhi Fığlalı, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara, 1991.
- ÇELEBÎ, İlyas, "Mu'tezile", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul, 1991.
- DÂREKUTNÎ, Ebi'l-Hasan Ali b. Ömer b. Ahmed, *Ahbaru 'Amr b. 'Ubeyd ve Kelamuhu fi'l- Kur'ân*, Zahiriyye ktp., nr. 106/107, Dımeşk, ty.
- EL-BELHÎ, Ebü'l-Kasım, *Fadlu'l-İtizal ve Tabakâtu'l-Mu'tezile*, nşr.: Fuad Seyyid, Darü'l Farabi, Beyrut, 2017/1439.
- EL-İSFERAYİNÎ, Ebü'l-Muzaffer, *et-Tebzir fi'd-din ve temyizü'l-firkati'n-naciye ani'l-firaki'l-hâlikin*, thk. Kemâl Yusuf el-Hût, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut, 1983.
- EŞ'ARÎ, Ebu'l-Hasen Ali b. İsmail, *Makâlâtü'l-İslamiyyin ve İhtilafu'l-Musallin*, çev. Mehmet Dalkılıç, Ömer Aydın, Kabcacı yay. İstanbul, 2005.
- HANSU, Hüseyin, *Mutezile ve Hadis*, Otto yay., Ankara, 2012.
- HATÎB EL-BAĞDADÎ, Ebu Bekr Ahmed b. Ali b. Sabit, *Tarihu Bağdad ev Medineti's-Selam*, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, t.y.
- HAYYAT, Ebü'l-Hüseyin Abdürrahim b. Muhammed b. Osman, *el-İntisar ve'r-red ala İbni'r-Ravendi el-mülhid = Kitabü'l-İntisar*, thk. H. S. Nyberg, Lecnetü't-Te'lif ve't-Terceme ve'n-Neşr, Kahire, 1925/1344.
- HUSRÎ, Ebû İshak İbrâhim b. Ali b. Temim el-Kayrevani, *Zehrü'l-âdâb ve semerü'l-elbab*, şerh Zekî Mübârek, 2. Bsm, Matbaatu Hicazi, Kahire, t.y.

İBN ABDÜRABBİH, Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed el-Kurtubi, *el-İkdü'l-Ferid*, tsh. Ahmed Emin, Muhammed ez-Zeyn, İbrahim el-Ebyari, Lecnetü't-Te'lif ve't-Terceme ve'n-Neşr, Kahire, 1969/1389.

İBNÜ'L-CEZERİ, Şemsüddin Ebü'l-Hayr Muhammed b. Muhammed, *Gayetü'n-nihaye fî tabakati'l-kurra*, nşr. Gotthelf Bergstraesser; Otto Pretzl, 3. Bsm, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1982.

İBNÜ'L-ESİR, Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim, *İslam tarihi: el-Kâmil fî't-Tarih Tercümesi*, trc. Yunus Apaydın, Bahar Yayınları, İstanbul, 1986.

İBN HALLİKAN, Ebü'l-Abbas Şemseddin Ahmed b. Muhammed, *Vefeyatü'l-A'yan ve Enbau Ebnai'z-Zeman*, nşr.: İhsan Abbas, Beyrut, 1968-1972.

İBN KUTEYBE, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe Dîneverî, *El-Maarif: Nebiler ve Sahabilerin Sireti*, çev. Hasan Ege, Şelale Yayınları, İstanbul, t.y.

İBN KUTEYBE, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe Dîneverî, *Uyunü'l-Ahbar*, thk. Yusuf Ali Tavi, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1986.

İBNÜ'L-MURTAZÂ, Mehdî-Lidînillâh Ahmet b. Yahya, *el-Münye ve'l-emel fî şerhi'l-Milel ve'n-Nihal*, thk. Muhammed Cevâd Meşkûr, Dârü'l-Fikr, Beyrut, 1979/1399.

İBNÜ'N-NEDİM, Ebû'l-Ferec Muhammed b. İshak, *El-Fihrist*, tahk.: Rıza Teceddüd, Tahran, 1971.

İLHAN, Avni, “‘Amr b. ‘Ubeyd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul, 1991.

KADI ABDÜLCEBBAR, Ebü'l-Hasan Abdülcebbar b. Ahmed, *el-Muhit bi't-teklif*, thk. Ömer es-Seyyid Azmi, eş-Şeriketü'l-Mısriyye, Kahire, t.y.

KADI ABDÜLCEBBAR, Ebü'l-Hasan Abdülcebbar b. Ahmed, *Şerhü'l-Usuli'l-hamse*, talik Ahmed b. el-Hüseyin b. Ebi Haşım Mankdim, thk. Abdülkerim Osman, 2. bsm., Mektebetu Vehbe, Kahire, 1988/1408.

KADI ABDÜLCEBBAR, Ebü'l-Hasan Abdü'l-Cebbar b. Ahmed, *Fadlu'l-İtizal ve Tabakâtu'l-Mu'tezile*, nşr. Fuad Seyyid, Darü'l Farabi, Beyrut, 2017/1439.

MUHAMMED SALİH, Muhammed es-Seyyid, *'Amr b. 'Ubeyd ve Arauhü'l-Kelamiyye*, Daru Kuba, Kahire, 1999.

NEŞŞAR, Ali Sami, *İslâm'da Felsefî Düşüncenin Doğuşu*, çev. Osman Tunç, İnsan Yayınları, İstanbul, 1999.

ŞEHRİSTANİ, Ebü'l-Feth Taceddin Muhammed b. Abdülkerim, *el-Milel ve'n-Nihal: Dinler, Mezhepler ve Felsefî Sistemler Tarihi*, çev. Mustafa Öz, yay. haz. Mehmet Dalkılıç, Litera Yayıncılık, İstanbul, 2008.

ŞERİF EL-MURTAZA, Ebü'l-Kasım Alemülhüda Ali b. Hüseyin, *Emali es-Seyyid el Murtaza*, tsh:Ebu Firas Bedreddin Na'sani, Matbaatü's-Saade, Kahire, 1907/1325.

ŞERİŞİ, Ebü'l-Abbas Ahmed b. Abdülmü'min el-Kaysi en-Nahvi, *Şerhu Makamati'l-Hariri el-Basri*, tsh. Muhammed Abdülmün'm Hafaci, Mektebetü's-Sekâfe, Beyrut, t.y.

TAŞKÖPRİZADE, Ebu'l-Hayr İsamü'd-din Ahmed Efendi, *Miftahu's-Saa'de ve Misbahu's-Siyade fî Mevzuati'l-Ulum*, tahk. Kamil Kamil Bekri & Abdu'l-Vehhab Ebû'n-Nur, Dârü'l-Kütübi'l-Hadise, Kahire, 1968.

TOPALOĞLU, Bekir, *Kelam İlmi Giriş*, Damla yay. İstanbul, 2010.

ULUDAĞ, Süleyman, *İslam'da İnanç Konuları ve İtidadî Mezhepler*, Marifet yay. İstanbul, 2002.

WATT, Montgomery, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. Ethem Ruhi Fığlalı, Sarkaç yay. Ankara, 2010.

YAKUT HAMEVİ, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh Hamevî Bağdâdî

Rûmî, *Mu'cemü'l-üdeba*, 2. bs., Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, Beyrut, t.y.

ZEHEBÎ, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Mizanü'l-i'tidal fi nakdi'r-ricâl*, thk. Ali Muhammed Muavvad, Adil Ahmed Abdülmevcut, Abdülfettah Ebû Sünne, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1995/1416.